

Gidsen naar het goede

Arno F.A. Korsten

18 november 2021

Inhoudsopgave op hoofdlijnen

Inleiding

1. Joshua raakt te water
2. Vraagstelling
3. Begrippen
4. Redders met een moreel kompas
5. Ethische denksporen
 - 5.1. De deugdenethiek: innerlijke gesteldheid en intenties
 - 5.2. De plichtethiek: normen voor menselijk gedrag
 - 5.3. De gevolgenethiek: over hoe daden uitwerken
 - 5.4. De principe-ethiek: beginselen in de context
 - 5.5. De mensenrechtenethiek: grondrechten in beeld
 - 5.6. De ethiek van de ontplooiing: menselijke waardigheid en kansen
 - 5.7. De narratieve benadering: het samenhangend verhaal
 - 5.8. De discoursethiek: een fatsoenlijke overlegprocedure
6. Ethische benaderingen op een rij
7. Reflectie (1): de contracttheorie volgens John Rawls
8. Reflectie (2): universele waarden of deugden?
9. Toepassing van ethische perspectieven (1): genetisch modificeren
10. Toepassing (2): het misbruikschandaal
11. Toepassing (3): het protocol voor opname op de 'intensive care'
12. Naar een moreel kompas
13. Enkele conclusies
14. Enkele stellingen ter discussie

Literatuur
De auteur

Inleiding

Ethiek is niet overal populair. Het is een noodzakelijk vak in opleidingen op het vlak van bedrijfs- en bestuurskunde, economie, organisatiekunde, noem maar op. Maar het dreigt ook wel te sneuvelen als er weer eens een verandering gewenst wordt en andere vakgebieden aandacht moeten hebben. Dat heeft mij eerder getergd dan mild gemaakt. Want bezinning op vraagstukken van waardenclashes, van goed en kwaad, de dilemma's op dit vlak, de beoordelingscriteria en de feitelijke oordelen dienen zich volop aan.

Deze publicatie handelt over ethiek, dus over goed en kwaad in het menselijk leven en samenleven en het beoordelen daarvan. Ethiek is de leer van wat ethisch of moreel is aan intenties, voornemens, processen, handelingen, handelingsgevolgen, non-actie (passiviteit). De ethiek is geïnteresseerd in wat 'het goede leven' is, dus in wat goede of slechte gedachten, voorstellen, besluiten, handelingen, werkwijzen of gevolgen zijn en vooral in wat de maatstaf van dit goede of kwade is. Wat maakt een handeling goed of slecht? Ethiek is gericht op goed en kwaad in de praktijk van het handelen of niet-handelen. Hoe kun je die maatstaven vinden? Door denksporen te verkennen en dus door te kijken naar tradities.

Welke perspectieven of denkbeeldsporen zijn er in de ethiek? Daarover gaat dit boek. Het boek levert een aantal denksporen of zoals onder meer de deugdenethiek, de plichtethiek, de gevolgenethiek, de principe-ethiek, de discoursethiek. Ik zet ze op een rijtje, geef illustraties, geef de pros en cons aan. Dat betekent niet dat het een fruitmand is, om naar believen uit te nemen. De denksporen zijn hard nodig om zo goed mogelijk te oordelen en argumenteren in een tijd waarin hier en daar de meest bizarre ideeën opduiken.

Dit boek schrijven was een tour de force omdat het nodig bleek veel te overzien.

Waaruit komt dit boek nog meer voort? De interesse voor 'goed en kwaad' is bij mij al vroeg gewekt. In de opvoeding begint het natuurlijk al, of je wilt of niet. Dan vindt een begin plaats van de ontwikkeling van het geweten. Een geweten verwijst niet alleen naar een cognitief besef van goed en kwaad, maar ook naar een ontwikkeling waarin stapsgewijze en met horten en stoten geleerd is om aan handelingen of gebeurtenissen een gevoel of zelfs al een oordeel toe te kennen. De meeste mensen weten direct al, of na zekere tijd, dat stelen een misdrijf is en iemand martelen ook. Stelselmatig liegen en bedriegen is in het sociaal verkeer ook laakbaar en dus verwerpelijk. Ervaring leert dat menselijke neigingen in toom gehouden moeten worden en dat behoorlijk gedrag, ook in het sociaal verkeer, enige mate van kanalisatie en disciplinerende, ook in denken behoeft.

Een kind moet zicht krijgen op waarden, normen en concrete beoordelingscriteria voor intenties, keuzen, handelingen en gevolgen. Er komen referentiekaders op de proppen zoals etiketteregels, fatsoensnormen, de 'tien geboden'. Wordt je lid van een voetbalvereniging en maak je deel uit van een elftal dan gelden bepaalde regels. Je leert als mens dat bepaalde daden misschien wel 'binnen de wet blijven' maar desalniettemin niet wenselijk zijn. Permissiviteit kan niet onbegrensd zijn. Er dringen zich steeds kaders op over wat wel of niet moreel acceptabel is en waarom. Het geweten is weliswaar de stem van het goede, maar in de werkelijkheid van alledag moet keuzen gemaakt worden en daar horen redeneringen bij. Zinnige moeten van onzinnige onderscheiden worden. Soms zijn er scheidsrechters, zoals in het voetbal en in andere sporten.

Het geweten is niet genoeg want het geweten is een rare kostganger in de ethiek. De eigenlijke ethiek, daar is het om te doen.

Met het stijgen van de leeftijd leer je wel dat er niet alleen zoiets is als het individuele oordeelsvermogen maar dat een onderscheid in micro-, meso- en macro-ethiek zin heeft. Een bezinning op goed en kwaad van een individu en individuele handeling is tot de microdimensie van ethiek te rekenen.

Daarnaast bestaat er zoiets als ethiek op groepsniveau (meso). Denk aan een bedrijfsethiek, de ethiek van vereniging van zeg eens accountants, de beroepsethiek van advocaten en artsen. Denk aan ongewenst gedrag bij een gymnastiekvereniging.

Het macroperspectief betreft de ethiek zoals een nationale overheid, een internationale organisatie of internationale firma die aan de dag legt. Is het geoorloofd dat Frankrijk atoomproeven doet op het atol Moruroa en zich niet bekommert om de gezondheid van de eilandbewoners van Frans-Polynesië? Kan een oliemaatschappij naar olie boren en olie lozen in een Afrikaans land, maar de voordelen van de oliewinning aan de bevolking van dat land geheel onthouden?

Natuurlijk werd de interesse in ethiek bij mij ook aangewakkerd omdat leraren op de middelbare school spraken over gruweldaden die door regimes waren begaan. Maar ook later was ethiek nooit ver weg. In mijn eerste studiejaar van de studie sociologie kreeg ik een boekje over 'Het geweten' te lezen. Ik vond het geen gemakkelijke kost. Het was die zomer bloedheet en ik moest me er doorheen worstelen. Geen gebied om direct warm voor te lopen. Maar ethiek liet me toch niet los. Later kreeg ik er meer mee van doen toen tal van integriteitskwesies in studieuze zin langs kwamen. Ik deed met een team onderzoek naar de val van burgemeesters en later van wethouders. Hier en daar werden burgemeesters en wethouders tot vertrek gedwongen of moesten ze vrijwillig 'onder druk' plaatsmaken. Ze verloren het vertrouwen van een meerderheid van de gemeenteraad. Lang niet altijd lag de vertrekreden direct in een *faux pas* op ethisch vlak, maar in menig geval was dat wel zo. Waren de beoordelingscriteria in die gevallen eigenlijk helder?

Het kwam nogal eens voor dat een bureau voor integriteitsanalyse, dat zich richtte op analyses van integriteitskwesies, een *code voor politiek ambtsdragers* gebruikte om tot een vaststelling te komen op het punt: heeft de bestuurder een (integriteits)grens overschreden? In de wandeling heette zo een code een *integriteitscode*. Wat was daarin zoal opgenomen? Bestuurders moeten zich betamelijk gedragen, stond er geschreven. Ze vervullen een voorbeeldrol in het openbaar bestuur. Een element uit bijna alle codes is dat bestuurders geen grote geschenken mogen aannemen die tot doel hebben om de bestuurder tot een bepaald besluit of een bepaalde overweging aan te zetten. Omkopen mag niet, corruptie wordt bestraft. Ook een verstrengeling van belangen moet worden voorkomen. Zelfs de schijn van een belangenverstrengeling was ongewenst.

Bleken die codes in de praktijk makkelijk toepasbaar? Niet steeds. In de loop van de tijd kreeg ik tal van rapporten onder ogen, die verbonden zijn met bestuurders in gemeenten als Emmen, Maastricht, Rotterdam, Stein, Schiedam, Leeuwarden, Steenbergen, Albrandswaard, Laarbeek, Valkenswaard, Brunssum, Gennep, Sint Anthonis, Echt-Susteren, Venray. Ik werd ook een aantal keren gevraagd om een *second opinion* op dergelijke rapporten te verrichten. Mij bleek dat het komen tot een duidelijk en onaanvechtbaar oordeel over een handelwijze in termen van 'goed of fout' niet altijd makkelijk was voor de onderzoekers van een integriteitskwesie en/of rapportenlezers. Wat viel op?

Een eerste punt bij een *second opinion* was altijd: heeft degene die het integriteitsrapport aanvraagt een belang bij een bepaalde uitkomst? Het kwam voor dat een deel van de gemeenteraad al voor het onderzoek startte van mening was dat 'Barbertje moest hangen'. Van een niet vooringenomen start was zo geen sprake.

De tweede vraag: is er expliciet een beoordelingskader ter beoordeling van integriteitskwesies opgenomen in het integriteitsrapport en zijn de criteria ook relevant en toepasbaar gebleken? Soms moest je het beoordelingskader zoeken.

De derde vraag luidt: Is het rapport degelijk omdat feiten van oordelen over een integriteitsschending gescheiden worden? Dat lukt vaak nog wel.

De vierde vraag: is het onderzoek over te doen door een onafhankelijke derde en zo ja, leidt dat dan tot eenzelfde bevinding? Hier bleek niet altijd met een onverkort ja op te antwoorden.

De vijfde vraag: heeft het object van onderzoek ook de mogelijkheid gehad om commentaar te leveren op de conceptbevindingen? Betreft dat het hele rapport? En zo ja, is daar voldoende tijd voor gereserveerd en wordt een eventueel commentaar ook opgenomen in het rapport? Diverse malen bleek dat de wederhoorperiode beperkt was tot een halve dag of slechts enkele dagen.

De zesde vraag: is het conceptrapport dat voor wederhoor aan de beoordeelde werd voorgelegd later, ver voor het verschijnen van een eindversie, weer ingenomen of blijft het rondslingeren en gaan degenen die de beoordeelde weg willen hebben zich later beroepen op de conceptversie of de vergelijking van de conceptversie met de eindversie? Dit laatste is voorgekomen wat duidt op onzorgvuldig gedrag bij een medebestuurder of raadslid die twee versies in handen had en die machtspolitiek wilde inzetten als het nodig was.

Niet zelden werd gesteld dat de bestuurder zich niet verrijkt had, niet corrupt was, niet intimiderend optrad, geen ander soort misdrijf had begaan, het gemeentebestuur geen nadeel had bezorgd, maar er nog wel ergens een schijn van belangenverstrengeling was. Het schuurde hier en daar wel, maar de conclusies waren nogal eens boterzacht. Een rapport was soms vooral gebaseerd op 'zeginformatie': meningen van anonieme respondenten. Niet elk rapport was repliceerbaar. Bestuurders kregen niet altijd de kans om commentaar te geven op een conceptrapport met aantijgingen en als ze wel commentaar konden geven betrof dat de zogenaamde feiten en niet de kwalificaties en eindoordelen van de onderzoekers. De reactietijd was soms maar heel kort.

De derden die vervolgens moesten oordelen over de vraag of de burgemeester eenvoudig de deur gewezen kon worden, hadden het ook wel eens moeilijk. Het gevolg was dat raadsleden additionele argumenten zochten om een burgemeester te laten vallen en dan vooral argumenten die niet aangeroerd werden in het integriteitsrapport. In een provinciehoofdstad kwam ooit een groep politici van naam bij elkaar om samen de vraag te beantwoorden 'waarop laten we de burgemeester vallen?'

Dit alles duidt niet op in ethisch opzichten zorgvuldige praktijken.

Dit soort ervaringen was voor mij reden om me verder te verdiepen in de beoordeling van goed en kwaad. Niet slechts om integriteitsonderzoek te verbeteren of andere codes te formuleren, maar meer in het algemeen om de kwaliteit van het openbaar bestuur in de vorm van reflexiviteit te bevorderen.

Bij het doen van dit onderzoek heb je veel aan het bestuderen van boeken en artikelen van grote namen in dit vakgebied. Denk aan: Rawls. Maar er is ook een aantal personen indirect behulpzaam geweest. Ik ben dank verschuldigd aan leermeesters die tijdens de studie colleges gaven en studieopdrachten verstrekten waar ik later nog wat aan heb gehad. Er zijn meedenkers geweest tijdens de rondgang door het openbaar bestuur die ook bezig waren met denken in termen van goed en kwaad. Tijdens de participatie als lid van de raad van advies van een bureau voor integriteitsonderzoek, waarin ik participeerde met Wim Deetman en Ralph Pans, werd me duidelijk dat ook de literatuur over ethiek eenzijdigheden kent, in de vorm van vragen die niet gesteld werden. Hun namen allemaal te noemen zou te ver voeren.

Een paar personen ben ik dank verschuldigd vanwege frequent meedenken over allerlei kwesties. Ik noem Nico Nelissen, Jan Arts, Gerd Leers en Cees Verstedden.

Schimmert, 22 augustus 2021.

1. Joshua raakt te water

Joshua woont in een beschaafd land, vol burgerschapsidealen en mensen die streven naar het goede en het deugdzame en waarin af en toe het kwade zich aandient. Burgerschap is het vermogen en de bereidheid om zich in te zetten voor de gemeenschap, de publieke zaak en goed bestuur. Een individu met engagement zal verder kijken dan het individueel belang. Hij of zij zal als de omstandigheden niet tegenzitten, bereid zijn zich in te spannen voor de gemeenschap en zich misschien ook nog inzetten om te kiezen uit conflicterende morele waarden en normen. Er zal bij die persoon een zeker verlangen zijn naar het tonen van empathie naar medemensen en het aangaan van verbindingen zonder onbetamelijke nevenbedoelingen.

De meeste burgers willen iets voor anderen betekenen, een bijdrage leveren voor geliefden, familie, kennissen, vrienden, burens, clubvrienden en teamgenoten, collega's. Onderzoek bevestigt dat. Het laat zien dat de meeste burgers in het westen van de wereld verder kijken dan hun eigen belang. Daarbij hebben deze burgers de laatste decennia minder oog gekregen voor het sacrale van 'God en vaderland' en meer voor het sociale, wat blijkt uit steun voor goede doelen en uit deelname aan vrijwilligerswerk in de zorg, in sportverenigingen of in de sector van natuurbehoud. Veel burgers willen zelf iets doen. Burgers zoeken de verbinding in zorg- en energiecoöperaties. Ze treden via sociale media makkelijk in en uit gemeenschappen met een apenstaart ('communities of practice' genoemd). Wie wil sleutelen aan oude auto's kan zo op internet wat sleutelvrienden vinden.

Nederland is een land met burgers die burgerschap invullen en zo het land **een morele staat** bezorgen (Brinkgreve, Gude en Noorda, 2001). Althans een land met veel burgers die zo handelen. Niet iedereen is een goed mens en handelt voortdurend goed. Het **geweten** om goed te handelen is niet bij iedereen even sterk ontwikkeld. Maar hoe staat het met de morele gevoeligheid?

De **morele gevoeligheid** in een moderne samenleving als de Nederlandse is zeker niet verdwenen, maar wel van aard veranderd, volgens onderzoek van Gabriel van den Brink (2012; 2015: 46). Waaruit dat blijkt? Een wethouder en burgemeester moet tegenwoordig nevenfuncties opgeven en de ontvangst van geschenken melden. Dat is een reactie geweest op integriteitsonderzoek dat belangenverstremgeling of de schijn daarvan ontdekte.

In het openbaar bestuur late besturen het minder dan vroeger aankomen op de eigen referentie van moreel gevoel. Er zijn naast het strafrecht steeds meer gedragscodes met gedragsaanwijzingen en criteria voor behoorlijk handelen gekomen.

Politiemensen worden getraind in **morele weerbaarheid**. Ze zijn geoefend in het handhaven van de openbare orde. Tegelijk moeten ze burgers in nood helpen. Ze moeten binnen de wet blijven en ze komen in onzekere situaties waarbij het risico bestaat dat ze over de grens gaan. Van alle politiemensen zou 87 procent het betreuren als zou blijken dat hun optreden niet deugt. Morele gevoelens nemen dus zeker een plaats in bij de politie (Van den Brink e.a., 2015: 59).

Bij andere beroepsgroepen is dat ook zo. Maar er zijn ook indicaties voor teruggelopen morele gevoeligheid. Een indicator is het gedrag van aanwezigen op de tribune bij menige voetbalwedstrijd in het betaald voetbal. Spelers met een andere huidskleur dan wit worden door te veel 'supporters' van de tegenpartij uitgescholden.

Twee posities

In de discussie over **het morele klimaat** in Nederland domineren twee posities (Brinkgreve, Gude, Noorda, 2001). De eerste positie is die van het **bezorgd pragmatisme**. De kern hiervan is dat het

bergafwaarts gaat met het morele gedrag. Aanhangers van dit cultuurpessimistisch gedachtengoed waarschuwen tegen normvervaging, verruwing van gedrag en verloedering. Deze ontwikkeling moet worden gestuit. Maar welk waardenpatroon moet dan weer in ere worden hersteld, daarbij lettend op de multicultureler geworden samenleving? Dat is niet duidelijk.

De tweede positie is die van het **onbezorgd pragmatisme**. Er bestaat vertrouwen in de toekomst. Nederland kan door op de ingeslagen weg want het gaat betrekkelijk goed. Wie iets signaleert, kan het via social media of een ander medium inbrengen en dan kan er een debat over ontstaan.

Deze tweede positie is minder aantrekkelijk dan de eerstgenoemde, want er ontstaat minder ruimte voor. Goed nieuws is geen nieuws. Toch is die tweede positie niet te negeren. Wat te doen met incidenteel oploeiende morele verontwaardiging? Alles voor lief nemen als de aanwezigheid van 'zwarte Piet' op een Sinterklaasfeest, een feest voor kinderen, door een kleine groep maar inmiddels groeiende groep volwassenen gezien wordt als een symbool van slavernij en onderdrukking? Steeds meebuigen met minderheden die protesteren? De onbezorgde pragmatisten buigen wel erg snel mee. Ze kiezen een *laissez faire* - mentaliteit. Speciale aandacht voor het morele klimaat is in deze optiek echter overbodig.

Deze **twee posities** staan diametraal tegenover elkaar. Ze sluiten elkaar uit, maar blijven wel voortbestaan. Dat komt doordat Nederland een tolerant land is. Weinig wordt rigouzeus de kop ingedrukt.

Onderzoek

Belangrijker is: wat zegt onderzoek? Onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) nuanceert. Het blijkt dat er niet van een al decennia lang lopend proces van neergang van de moraal in Nederland sprake is, maar ook niet zonder meer van een ontwikkeling in de 'goede' richting. Het beeld is gevarieerd: deels stabiel en deels wisselend (Dekker, 2001). Dat is echter onderzoek uit het begin van deze eeuw. Intussen zijn we verder.

Duidelijk over wat niet hoort

Uit onderzoek blijkt dat veel Nederlanders lange tijd duidelijke opvattingen gehad hebben over wat niet hoort en dat diverse opvattingen betrekkelijk stabiel zijn of zijn geweest. Indicatie: bepaalde delicten werden in 1975 afgekeurd, maar vele jaren later nog steeds. Drie aanduidingen daarvoor.

- Een werkloosheidsuitkering innen 'terwijl men toch geld verdient met werk' vond in 1975 57 procent afkeurenswaardig en in 1991 65 procent.
- 'Van de sociale verzekeringen profiteren, terwijl men best kan werken' keurde in 1975 56 procent van de burgers af en in 1991 58 procent. Dat is een ongeveer gelijk percentage.
- 'Bezittingen op het werk van collega's stelen' vond in 1975 48 procent afkeurenswaardig en in 1991 vond 52 procent dat.

Nederlanders zijn niet altijd streng ten aanzien van delicten. 'Geld verdienen en dat niet aan de belasting opgeven', dus werken met zwart geld, vond in 1975 maar 11 procent afkeurenswaardig en in 1991 slechts 13 procent. **De moraal kent rafelranden.**

Wat veranderde

Tussen 1970 en 2000 was sprake van een sterk **toenemend pessimisme** over de ontwikkeling van opvattingen over gedrag en zeden in de maatschappij, over normen en waarden (Dekker, 2001: 29). Opvallend is dat burgers zichzelf wel 'zien zitten' en optimistisch zijn over de eigen moraal, maar dat dit samengaat met 'een groeiend pessimisme over de moraal van de anderen' (Dekker, 2001: 31). Wat is

er aan de hand? Lees de dagbladen, bekijk de televisieprogramma's of social media, dan kom je tot het volgende.

Een toenemende irrelevantie van het geloof en afnemend kerkbezoek, toenemende menselijke begeleiding van BN'ers door middel van beveiligers, een afbrokkelende tolerantie en gestegen onvlambaarheid ('zo maar iemand in elkaar geslagen'), een afnemende capaciteit tot opvoeden door normeren (veel 'moet kunnen'), een uitdijend narcisme, het zich voordoen van decadentie (luxe in combinatie met een slap karakter), een woekerende schofterigheid, het benoemen van niet langer gewenste kinderfeestjes van het type 'Sinterklaasfeest' en een stijgende bereidheid om in kleren te lopen die iets weg hebben van lompen (broeken met bewust aangebrachte gaten).

Er is een schat aan empirische literatuur om dit verder te documenteren.

De verklaring moet gezocht worden in afnemend gezag bij leerkrachten en politie en een toenemende verruwing in de publieke ruimte. Het narcisme nam bij burgers van Nederland, België en Duitsland toe volgens psychiaters. En het aantal bedreigingen van bestuurders, ambtenaren, parlementariërs en journalisten steeg na 2010. Social media spelen hierin een rol want er wordt bedreigd en bedreigd via facebook, instagram en dergelijke. Het aantal openbare aanklagers, rechters en advocaten met een beschermde status nam dan ook toe. Kamerlid Geert Wilders is al decennia beschermd. Peter R. de Vries werd niet openlijk beschermd, hij legde het loodje.

Begrip voor bepaalde misdrijven aanzienlijk

Veel Nederlanders tonen begrip voor belastingontduiking en zwart werken naast een baan, maar misbruik van sociale uitkeringen wordt massaal veroordeeld. Dat betekent dat veel Nederlanders enig begrip hebben voor bepaalde misdrijven. Het klimaat ten aanzien van het straffen van seksuele delinquenten is echter in de loop der jaren harder geworden (Dekker, 2001: 21).

Minder inschikkelijk

Nederlanders zijn wat **minder inschikkelijk** geworden. Er moet eerst veel water door de zee voordat de grote meerderheid van burgers de vaccinatie tegen het coronavirus accepteert. Van zich schikken in dwang was bij menigeen geen sprake. Vaccinatiedwang zou strijdig zijn met de Nederlandse volksaard, volgens premier Rutte.

De protestacceptatie ten aanzien van de komst van een onaanvaardbare wet is toegenomen. Dat geldt ook voor de eigen protestgeneigdheid. Burgers kunnen dwars zijn en dat ook zo gek nog niet vinden (Dekker, 2001: 25).

Onvrede is links en rechts toegenomen omdat de rijksoverheid niet erg menselijk, inlevend en effectief optrad in de afhandeling van de aardbevingsschade in Groningen (zie rapporten van de Algemene Rekenkamer en de Onderzoekraad voor Veiligheid. Tal van Groningers wachten al jaren op een reparatie van hun verzakt huis. De afhandeling van de toeslagenaffaire met betrekking tot kinderopvang bleek een heel moeizame zaak (zie het rapport van de commissie-Van Dam).

Moreel gehalte

Het gaat niet alleen om narcisme, gebrekkelijke inschikkelijkheid en protestacceptatie maar ook om de cumulatie daarvan in het moreel gehalte van burgers. Het moreel gehalte van de natie is toe- of afgenomen? Er zijn tal van indicaties dat het moreel gehalte gemiddeld genomen, let wel 'gemiddeld genomen', eerder is afgenomen dan gelijk gebleven.

Er is sinds 2000 meer sprake van onbehoorlijk, zelfs grof en beledigend taalgebruik op social media jegens andere burgers. Bepaalde beroepsgroepen, zoals ziekenhuisverpleegkundigen,

ambulancepersoneel en politiemensen worden vaker bruusk bejegend. Dat wordt vanuit deze groepen zelf gerapporteerd.

Toch is er ook meer **morele pluriformiteit** gekomen. Wat moreel wel of niet acceptabel is, is in bepaalde domeinen onduidelijker geworden. Kan dit of dat nou wel of niet?

Vertrouwen

Nederland was en is nog wel een *high-trust country*. Het vertrouwen tussen burgers onderling, in de ruilhandel, in private organisaties, non-profits en instituties als de overheid, de Tweede Kamer, rechtbanken en de politie is betrekkelijk sterk aanwezig. Met de rechtsstaat gaat het best goed, zo op het eerste gezicht (Rob, 2020: 15). Nederland staat positief in de toplistjes. Rechters worden hier niet zo maar ontslagen. Media kunnen kritische berichten plaatsen of uitzenden. De Nederlandse rechter draagt de Nederlandse staat op om meer te doen om de klimaatdoelstellingen te halen (kernwoord: Urgenda). De rechtsstaat lijkt voldoende veerkrachtig. Maar de rechtsstaat is ook kwetsbaarder geworden. Het handelen van de verschillende machten in de rechtsstaat - de wetgever, uitvoerende regering, de rechtspraak - heeft kritiek gekregen (Zouridis, 2019). Enkele indicaties worden hier geordend rond de drie machten.

- *De wetgever.* Er is een toenemende tendens om in wetgeving met open normen te werken en kaderregels te stellen. Dat is begrijpelijk als het gaat om complexe problemen waarbij veel betrokken actoren elk taken, bevoegdheden en middelen hebben en niemand alle doorzettingsmacht bezit ('wicked problems'). Dan is er sprake van afhankelijkheid en is ruimte nodig voor overleg om tot doelcongruentie te komen en het bundelen van middelen. Maar waar de normerende functie van wetgeving wegvalt en alles een kwestie van deals maken en onderhandelen wordt, ontstaat mogelijk wel een *dialog van doven*, traagheid, grilligheid. Maar wetgeving zonder open normen en kaderregels is een utopie. Wat dan? Complexiteit scheiden van eenvoud.
- *De uitvoerende macht.* De uitvoerende macht kan open normen invullen door in het overleg een regierol te verwerven. Hoe het ook zij, de afwikkeling van de aardbevingsschade in Groningen werd een drama. En de veiligheid van burgers speelde bij de gaswinning jarenlang amper een rol. Een commissie onder leiding van oud-minister P.H. Donner sprak van 'institutionele vooringenomenheid' van de Belastingdienst bij vermoedens van fraude. De overheid blijkt de rechtsstaat niet steeds gerespecteerd te hebben, aldus de onderzoekscommissie-Van Dam in het rapport '*Ongekend onrecht*' dat handelde over de Belastingdienst en de bestrijding van fraude bij de toekenning van toeslag voor kinderopvang.
- *Het parlement.* Het vertrouwen in politieke partijen is afgenomen. Het aantal leden van politieke partijen daalt al jaren.
- *De rechtspraak.* De rechtsprekende macht geniet van oudsher veel vertrouwen bij burgers. Burgers moeten kunnen vertrouwen op de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechter. Maar toch heeft de rechterlijke macht het moeilijk. Rechters zijn overbelast, de kosten zijn niet onder controle en de digitalisering is mislukt. Dat is geconstateerd door een visitatiecommissie onder leiding van Job Cohen. Op belangrijke onderwerpen is de regering door de rechter op de vingers getikt (CO₂-uitstoot; stikstof). Regering en parlement hebben dan ook nog eens kritiek op rechterlijke uitspraken. De regering blijkt af en toe uitstelgedrag aan de dag te leggen na uitspraken van de rechter. Rechters zorgen voor ongemak op het Binnenhof.

De rechtsstaat kreeg bij de affaire rond de kinderopvangtoeslagen een forse knauw, zoals blijkt uit het rapport '*Ongekend onrecht*', van een parlementaire onderzoekscommissie. Hoewel fraude voorkwam en

ook bestreden moest worden, kregen tal van burgers niet door de Belastingdienst uitgekeerd waarop ze recht hadden. Ze werden ten onrechte voor fraudeur aangezien als ze op een lijst een vinkje niet of niet goed hadden gezet. Ze moesten alle ontvangen geld terugbetalen. Binnen het systeem van toekenning van toeslagen was er geen oog voor 'relevante omstandigheden'. Tal van burgers die voor fraudeur werden aangezien, maar het niet waren moesten dus toeslagen volledig terugbetalen ('alles of niets'-benadering).

Signalen dat het toekenningsstelsel niet goed werkte, bereikte de ambtelijke en bestuurlijke top van enkele departementen niet of vertraagd. Ambtenaren spraken niet met burgers, bestuurders evenmin. Toen wel veel naar buiten kwam door rapporten van de Nationale Ombudsman en de commissie-Donner kwamen bewindslieden nog steeds niet in actie.

In deze jarenlang slepende kwestie ging veel mis. Tijdens het handelen van bewindslieden en ambtenaren van verschillende diensten in deze zaak is fors 'gemorst met het morele'. De leden van de Tweede Kamer Pieter Omtzigt en Renske Leijten hebben jarenlang gestreden om informatie boven water te krijgen en de poel van ethisch en bestuurlijk bederf zichtbaar te maken. Zij werden tegengewerkt vanuit het kabinet. Veel is desondanks langsgelopen dat niet deugd: weggijken, ontkennen, liegen, negeren, verdraaien, onder druk zetten, niet actief informatie verstrekken, om de tuin leiden, documenten verstoppert of zoek maken ('erg goed opbergen'), luiheid, geen correcties aanbrenge, geen beleidscorrecties in gang zetten. Veel burgers waren de dupe. Gevolg: kapotte huwelijken, huisuitzettingen, noem maar op.

Hier kwam het openbaar bestuur niet positief naar voren. Tal van regels uit de 'Code voor goed openbaar bestuur' werden geschonden. Dat is inmiddels volop erkend door bewindslieden als Snel, Asscher, Wiebes, Rutte, Hoekstra. Wie de verhoren van de onderzoekscommissie onder leiding van Chris van Dam gevolgd heeft, weet dat op zoek gaan naar ethiek en 'fatsoenlijk bestuur' geen overbodigheid is. Het lerend vermogen in de rijksdienst is niet voldoende gebleken. Er is zelfs gesproken van een crisis in de rechtsstaat.

In deze studie ga ik op zoek naar de ethische perspectieven. Ik zal de toeslagencasus daarbij niet als voorbeeld nemen. Ik vermeldde die casus alleen maar om aan te geven dat moreel verantwoord handelen in deze tijd een urgente kwestie is.

Casus

Eerst maar eens een eenvoudige casus om ethisch gedrag te zien.

Op een dag raakt Joshua in een kanaal van dit mooie land per ongeluk te water. Hij schreeuwt om hulp want hij is in nood. Een persoon langs de kant, Kees, ziet het gebeuren, bedenkt zich niet, springt in het water en brengt de drenkeling, die al enkele keren kopje onder is gegaan aan de kant. Met hulp van enkele intussen toegesnelde andere burgers wordt de drenkeling de oever opgetrokken. Hij komt langzaam bij zinnen, wordt verzorgd en gerustgesteld. Het wordt op het nippertje gered. Enkele personen, aanvankelijk toeschouwer, halen een deken erbij en omwikkelen de man tot de ambulance komt. Joshua overleeft uiteindelijk dit ongeluk en is de burgers die hem gered hebben intens dankbaar.

Hier is sprake van burgerschap op zijn best. Joshua weet ondanks de bescherming van privacy met allerlei regels hun namen en adressen te achterhalen, zoekt ze later op en gaat er een kop koffie mee drinken. Hij vindt het gebaar zelf wel wat 'dun'. Weegt een kopje koffie op tegen leven of dood? Maar beter dit, een kop koffie en een praatje, dan niets doen.

De voormalige drenkeling en de redders praten nog wat verder door. De redders blikten zelf ook terug. Dat zij *deugden* hadden 'aangewend', vonden ze niet opmerkelijk. De deugd van 'moed tonen' had iets van vanzelfsprekendheid.

Deze eenvoudige casus gaat over goed en kwaad want er was leven en overleven in het geding. Gingen de burgers wel of niet redden? Hier is een ethische kwestie aan de orde want de moraal van mensen speelt een rol. We zitten hier op het terrein van één ethisch perspectief, de deugdenethiek.

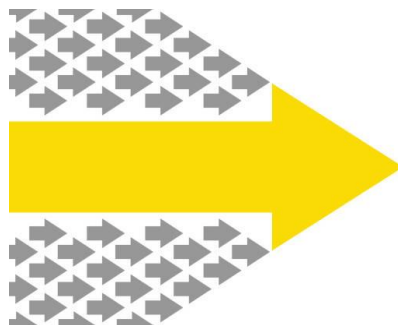
Er bestaan in de werkelijkheid van alledag natuurlijk meer gevallen en zeker ook complexere gevallen van ethische afweging dan een drenkeling redden.

- Wie gaat voor op een Intensive Care-afdeling in coronatijd als medische overwegingen geen rol meer spelen en mensen even ziek zijn als andere mensen, maar het aantal IC-bedden niet voldoende is? Moet een oudere plaats maken voor een jongere? Is leeftijd of kans van leven dan een criterium?
- Euthanasie is geoorloofd?
- Late zwangerschapsafbreking is toegestaan?
- Omgaan met comateuzen: wat te doen?
- Seksueel verkeer tussen volwassen priesters is toegestaan? Waar, volgens wie?
- Maar ook: is genetische manipulatie van voedsel toegestaan als dit negatieve bijwerkingen heeft?

De vraag is hoe je naar dergelijke kwesties, waartoe ook de affaire rond de kinderopvangtoeslagen behoort, kunt kijken?

2. Vraagstelling

Bij sommige vraagstukken lijkt ethiek betrekkelijk irrelevant. Als een ziekenhuis door water overstroomd raakt, zijn ethische afwegingen dan van geen betekenis? Een hardvochtige dictator kan het ziekenhuis als reddeloos verloren opgeven. Een reddingsoperatie komt niet op gang. Maar een andere, meer menselijke bestuurder kan proberen om zieke mensen te evacueren en zo hun levens of zoveel mogelijk levens te redden. Zo gezien, is denken en handelen in termen van goed en kwaad wel degelijk aan de orde. Maar vanuit welk ethisch denkkader gaan een analyticus te werk die tot een standpunt wil komen?

Ethische perspectieven

Deze tekst gaat over **ethische perspectieven**. Hoe kun je kijken naar vragen van goed en kwaad?

Welke ethische perspectieven zijn er?

Wat zijn de voor- en nadelen van de verschillende ethische perspectieven?

Zijn de perspectieven complementair; vullen ze elkaar aan?

De discousethiek komt naast de deugdenethiek nadrukkelijk aan de orde. Waarom? Omdat dit perspectief breed is en veel ethische gevallen aan kan, zoals nog zal blijken. Dat is nodig ook. De discousethici willen een vraagstuk bespreekbaar maken om zo tot een gezamenlijk oordeel te komen waarin het beste argument de doorslag geeft.

Belang van ethiek en moreel pluralisme

Het belang van **ethiek** marcheert in een land als Nederland op. Dat zit zo.

Nederland is een bestuurlijke en geografische eenheid. Nederland kent een democratisch rechtsstaat met tal van instituties, is onderdeel van de Europese Unie en heeft tal van internationale verdragen geratificeerd. De overheidsbesturen zijn omnipresent. Het leven wordt gereguleerd van conceptie (zwangerschap) tot voorbij de dood. Er bestaan veel wetten, zoveel dat decennia terug al de term regeldichtheid en regelverdichting viel. Naast de normering van gedrag door middel van wetten en maatregelen en rechtspraak zijn er de regels van beroepsgroepen, zoals van artsen, leraren, priesters, notarissen, makelaars, accountants, consultants. Noem maar op. In veel beroepen bestaan er aanvullende geschreven en ongeschreven regels die het goed functioneren van een beroepsbeoefenaar bevorderen. Hier kijken we naar de regels die voor burgers gelden en naar hun opvattingen en attitudes ten aanzien van henzelf en de intermenselijk omgang.

Auteurs zoals de Amsterdamse socioloog Bram de Swaan (in zijn boek *'Mensenmaatschappij'*) maken duidelijk dat er tal van overeenkomsten en verschillen tussen burgers bestaan en categorieën burgers. Verschillen naar huishouden (gezinsomvang, partnerrelaties, status van single), geloof (katholiek, protestant, joods, islamitisch, etc.), sekse, leeftijd, intelligentie, opleiding, inkomen, vermogen, woonplaats en woonsituatie, beroep, mobiliteit, zorggerichtheid, zorgmijding en geneesmiddelengebruik, recreatief gedrag, leesgedrag, gebruik van informatie- en communicatietechnologie, politieke affiliatie, participatief gedrag (lidmaatschappen, actiegroepdeelname), museumbezoek en een andere cultuuroriëntatie. De bevolking laat zich verder onderscheiden naar eigendom en bezit, gedrag, opvattingen en attitudes. Over sommige kwesties bestaat meer eenheid van denken en handelen dan over andere.

Nederland kan evenals landen als Denemarken, België en Duitsland gezien worden als een **pluralistisch land** van 'culturen en subculturen' waarin sprake is van overeenkomsten en verschillen tussen categorieën burgers in oriëntatie op waarden en normen. Deze samenlevingen zijn bovendien in beweging, bij voorbeeld omdat burgers uit landen met een verschillende culturele achtergrond en een erkende vluchtelingenstatus hier asiel krijgen.

In een samenleving komen verschillende waarden - inclusief morele waarden - voor, die niet tot één soort of categorie teruggebracht kunnen worden. Dat heet **moreel pluralisme**.

Niet alle conflicten en discussiepunten kunnen tot één enkel moreel antwoord leiden. Om een moreel relevant vraagstuk of conflict wetenschappelijk te begrijpen, is niet steeds sprake van slechts één denkkader dat tot maximaal één uitkomst leidt. Er bestaan meerdere ethische perspectieven. Dat wil niet zeggen dat moreel relativisme of scepticisme het gevolg is. **Over die perspectieven gaat het hier.**

Procedure gericht op overeenstemming: discousethiek

Hoe gegeven dit moreel pluralisme dan toch tot een ethische consensus te komen?

Morele waarden en normen verkrijgen, volgens de in Starbberg woonachtige Jürgen Habermas - auctor intellectualis van de **moderne discousetheorie** - in zo'n samenleving normatieve geldigheid doordat ze een product zijn van **rationele discussie** tussen betrokken partijen (actoren) inzake concrete kwesties,

zoals over abortus, euthanasie, orgaandonatie, de limieten aan zorg. De kijk op de zaak van betrokkenen mag botsen en moet botsen. De kwaliteit van de rationele intermenselijke deliberatie – dus het met elkaar spreken over een item - kan zodanig zijn dat **het beste argument** de boventoon krijgt bij de ethische keuze rond bij voorbeeld euthanasie.

Een goed gesprek of goede onderhandeling kan leiden tot **consensus** over **een geldige norm** in een van de vele gemeenschappen die een land rijk is. Normen worden in deze wijze van denken niet van buiten ingevlogen als *deus ex machina*, maar ze zijn het product van intersubjectiviteit in beraad. Intersubjectiviteit verwijst naar het – al werkende weg - met elkaar eens worden. Zo komen we bij een **procedurale ethiek**, die *niet* op voorhand een algemeen normatief kader met principes of deugden oplegt.

Deze discousethiek is **op veel ethische kwesties toepasbaar** en is geschikt in een context van veel verschillende optieken van betrokkenen.

Deze discousethiek is echter een perspectief dat we niet nodig hebben om de Joshua-casus te begrijpen. Daar volstond de deugdenethiek. Daarmee hebben we al gesnuffeld aan twee perspectieven maar er zijn er meer. Die komen verderop aan bod.

3. Begrippen

Enkele andere begrippen vragen eerst om verduidelijking, zoals ethiek, toegepaste ethiek, morele waarden, normen, deugden. Dit is geen eenvoudige kost maar, geachte lezer, we moeten hier even doorheen. Ik zal daarbij keuzen maken.

Ethiek, wat is dat eigenlijk?

Ethiek wordt wel gezien als de studie van de 'moraal', van morele waarden en normen in praktijken. Ethiek is – anders gesteld - een discipline waarvan de beoefenaren zich bezig houden met de systematische en kritische bezinning op het **juiste** handelen in termen van **goed en kwaad**.

De ethiek stelt **criteria** vast om te kunnen beoordelen of een handeling of reeks handelingen als goed of fout kan worden gekwalificeerd. Wat is de (morele) norm voor het 'goede' menselijk handelen?

Maar dat niet alleen. De ethiek probeert ook de motieven, handelingen zelf en de gevolgen daarvan te evalueren. Dat gaat verder dan intenties en resultaten. Ethiek is geen kwestie van management.

Ethiek is geen eiland met eilandbewoners die slechts één denkwijze kennen. Aan politieke keuzen liggen vaak ethische opvattingen ten grondslag, evenals andere opvattingen.

Bij voorbeeld: wordt orgaandonatie mogelijk gemaakt of niet? Moeten burgers verplicht worden zich te laten registreren voor die donatie? Ethiek raakt ook aan het recht, met name het strafrecht. Wie bewezen een moord begaan heeft, handelt **onethisch** en wordt bestraft. Wie een moord begaan heeft, die niet ontdekt is, handelt ook onethisch. Ook een niet-veroordeelde kan onethisch handelen.

We durven hier te spreken van onethisch handelen. Onethisch handelen is slecht handelen. Is een onethisch gedrag altijd gedrag van een slecht mens. Een slecht mens die bewust en toerekeningsvatbaar een moord beging, kan schuld bekennen, door een strafrechter veroordeeld worden, een straf ondergaan en vergeving geschonken krijgen. Dan is er 'op papier' sprake van een schone lei, een mogelijkheid tot herintreding in het maatschappelijk leven.

Hoe verhoudt ethiek zich tot morele waarden?

Ethiek is de systematische en kritische studie van en reflectie op 'morele waarden en normen die in de praktijk werkzaam zijn of zouden moeten zijn' (Van Es, 2011: 78). Kritische vragen zijn direct aan de orde:

- Welke morele waarden en normen zijn werkzaam in een bepaalde praktijk? Bij voorbeeld in geval van orgaandonatie?
- Welke morele waarden en normen zijn niet werkzaam, maar horen eigenlijk wel bij deze praktijk?
- Waarom zijn zij niet geactiveerd?

Argumenten en het beste argument

Ethiek gaat over **de argumenten** die betrokkenen bij bepaalde praktijken geven en gaat over eventuele **alternatieven**. Moet orgaandonatie automatisch plaatsvinden als iemand overlijdt of geldt 'geen donatie, tenzij iemand schriftelijk toestemming heeft verleend'?

Wat is **immoreel handelen** dan? Een handeling is immoreel als die verricht wordt 'terwijl er sterke morele redenen zijn om dit juist niet te doen' (Van Es, 2020: 79). Meestal gaat het om een handeling van een persoon tegenover anderen. In dit verband wordt ook wel gesproken over hufterig gedrag, horkerig gedrag, schofterigheid of een misdrijf, zoals het begaan van een moord. Daarmee wordt ook duidelijk dat er gradaties in immoreel handelen bestaan. Het met opzet weloverwogen begaan van een misdrijf als een moord terwijl men toerekeningsvatbaar was, is een ernstige vorm van immoreel handelen.

In de geneeskunde, de zorg en in het bedrijfsleven spelen ook tal van ethische kwesties. Die komen aan de orde in de **medische ethiek**, de **zorgethiek** en de **bedrijfsethiek**. Het gaat hier, in deze gebieden, om territoriale en aspectmatige uitwerkingen van ethische vraagstukken.

Moreel nihilisme

Er bestaan ethische denksystemen. Tot het geheel van systemen behoort de deugdenethiek (zoals het tonen van moed) en de deontologie (plichtenethiek) en de al genoemde discourssethiek.

Er zijn evenwel ook denkers die geen enkel systeem aanhangen. Zij geloven misschien zelfs niet in het bestaan van ethiek. Volgens deze filosofen zijn alle handelingen neutraal. Goed en kwaad bestaan voor hen niet. Wat men doet, het maakt niet uit. De belangrijkste representant van deze denkers, van deze moreel nihilisten is Friedrich Nietzsche (1844-1900).

Ethiek: onmogelijk of te relativieren?

Er zijn ook andere filosofen die stellen dat de mens niets zinnigs kan zeggen over de ethiek, zoals Ludwig Wittgenstein.

En er zijn de filosofen die wel aandacht besteden aan ethiek, maar een strikt (beoordelings)kader niet nastreven. Daartoe behoren postmoderne filosofen als Lyotard.

De lijnen van denkers als Nietzsche en Lyotard zijn hier niet gevolgd.

Wel komt hier het denken van Jürgen Habermas over 'moraalbewustzijn en communicatieve handelen' (boek uit 1983) aan bod. Habermas ontwikkelde een **discoursethiek**. Dat is een **deliberatieve ethiek**, een procedureel gerichte aanpak om in concrete gevallen te komen tot de keuze van criteria en een op consensus gebaseerde conclusie of besluit.

Volgens de discoursethiek is een norm pas geldig als die het resultaat is van een ongehinderde **rationele discussie** tussen alle betrokkenen, uitmondend in een intersubjectieve consensus. Het wordt hier herhaald.

Typen ethiek onderscheiden

Het blijft niet bij een kijk op goed en kwaad, schreef ik. Er zijn andere onderscheidingen aan de orde dan de al genoemde. Denk aan de descriptieve, normatieve en toegepaste ethiek.

- **Descriptieve ethiek** is gericht op het beschrijven en begrijpen (inclusief verklaren) van goed of slecht gedrag. Het gaat hier om empirisch onderzoek naar de feiten.
- Ethici kunnen ook zelf standpunten uitdragen, verdedigen en zelfs proberen voor te schrijven. Dat gebied wordt tot de **prescriptieve ethiek** gerekend.
- **Normatieve ethiek** verwijst naar het zoeken van principes (of beginselen) die het menselijk gedrag leiden of reguleren, zodanig dat we kunnen weten wat goed of fout is. De normatieve ethiek zoekt naar hét criterium voor het onderscheid in goed en kwaad.
- **Toegepaste ethiek** richt zich op **specifieke** ethische kwesties, zoals het wel of niet of onder voorwaarden toestaan van euthanasie of het goed of slecht handelen van de journalistiek ten aanzien van een bepaalde kwestie. In de toegepaste ethiek worden principes, waarden, normen en theorieën toegepast op praktische problemen, gebeurtenissen of toestanden. Denk aan de milieuproblematiek en vraagstukken rond dierenwelzijn. Vaak zullen bij dergelijke vraagstukken ook tal van andere aspecten of elementen aan de orde zijn die niet direct met ethiek te maken hebben.

Een beleidsproblematiek, zoals wegeaanleg, is vrijwel nooit alleen maar monodisciplinair. Het is zelden of nooit alleen maar een zaak van economie, zeg van schaarste, van kosten en baten. Of alleen een zaak van de zweep, de wortel en de preek, dus van juridische sturing (geboden of verboden, naleving en handhaving), economische sturing (belasting of subsidie) en/of van communicatieve sturing (public relations of convenanten). Het is ook zelden een zaak van alleen cognitieve eigenschappen of attitudes van een persoon, dus van psychologie.

De eerdergenoemde discoursethiek is volgens mij te rekenen tot de normatieve ethiek en de toegepaste ethiek.

Wat is moraal?

Moraal verwijst naar het geheel van morele oriëntaties - normen, waarden en deugden - dat door een individu of binnen een groep, instelling, bedrijf of samenleving als **een richtlijn** voor het eigen handelen, gericht op goed of kwaad, wordt beschouwd.

Wat zijn waarden en normen?

Waarden zijn **idealen** en **nastrevenwaardige** en **richtinggevende oriëntaties** voor mensen op goed en kwaad. Een waarde hoeft niet altijd een **fundering** te hebben in een beginsel en niet altijd een **uitwerking** in normen, maar het kan wel. Waarden spreken vaak voor zich. Een voorbeeld van een waarde luidt: de aarde in een goede staat overgeven aan de volgende generaties.

Waarden laten zich ordenen langs de lijn van de drieslag *people, planet & profit*.

People: denk aan de beschikbaarheid van water- en voedselvoorziening, huisvesting, energievoorziening, veiligheid, volksgezondheid en zorg, sociale cohesie, welzijn, autonomie, vrijheid, rechtvaardigheid, democratie.

Planet: denk onder meer aan klimaat, vitale ecosystemen, biodiversiteit, milieu in de vorm van schoon water, schone lucht en bodem, dierenwelzijn.

Profit: denk aan ruimte voor ondernemerschap en handel, faire trade, vooruitgang, welvaartsontwikkeling, concurrentiekracht, duurzaamheid.

Er wordt ook wel een onderscheid gemaakt in sociale waarden, sacrale waarden, vitale waarden en alledaagse waarden.

Gabriël van den Brink en coauteurs (2012) onderscheiden in *'Eigentijds idealisme'* soorten waarden. De *sacrale waarden* verwijzen naar God, vaderland en werk. Deze waarden waren in Nederland tot 1900 volledig dominant.

Dan is er de tweede laag van de *sociale waarden* (solidariteit, mensenrechten, goede sociale doelen), die een sterke groei in de twintigste eeuw doormaakte en de sacrale laag steeds verder verdrong.

De nieuwste en bovenste laag van waarden zijn de *'vitale waarden'* (liefde, lichaam, natuur), die vooral sinds de jaren zestig van de vorige eeuw terrein wint.

De onderzoekers menen dat de nog steeds groeiende belangstelling voor hogere waarden ('spirituele' waarden) duidt op een succesvolle strijd tegen het nihilisme. Maar zij stellen ook: 'Wie alleen de sacrale en de sociale gedaante van het Hogere erkent, begrijpt nauwelijks wat er in Nederland aan het gebeuren is. Maatschappelijk gezien, worden vitale waarden steeds belangrijker' (Van den Brink e.a., 2012: 45).

Morele waarden

Van alle waarden vormen de **morele waarden** een deelverzameling. Denk aan eerlijkheid, trouw, vergevingsgezindheid.

De medische organisatie KNMG stelt het op een website zo: 'Waarden zijn algemene principes die als richtinggevend voor een bepaalde praktijk worden gezien. Waarden geven dus richting aan het handelen. **Morele waarden** in de gezondheidszorg zijn bijvoorbeeld eerlijkheid, weldoen, vertrouwen, privacy, respect voor autonomie, niet-schaden en rechtvaardigheid.

Morele waarden vormen de fundamentele van de morele normen. Als morele waarden met elkaar botsen, ontstaat een moreel dilemma.

Van Es zegt het zo: 'Morele waarden zijn collectieve opvattingen of voorstellingen van het goede voor een individu in relatie tot anderen' (Van Es, 2011: 50). Vaak worden die morele waarden door een grote groep mensen gedragen. Dan zijn het **'gangbare' morele waarden**. Denk aan tolerantie opgevat als de

bereidheid te accepteren dat andere mensen anders denken dan jezelf doet. Vanwege dat gangbare wordt het ook gewenst dat ze worden nagestreefd en gerealiseerd.

Morele waarden hebben tegenvoeters: **morele onwaarden**. Voorbeeld van een onwaarde is intolerantie.

Nog even over tolerantie. Tolerantie is niet alleen iets van een individu. In ons maatschappelijk bestel proberen mensen met uiteenlopende, vaak onverenigbare belangen en religieuze, levens- of wereldbeschouwelijke opvattingen in vrede met elkaar te leven. Dat lukt alleen in een onpartijdige rechtsstaat, die gelijk recht voor allen handhaaft. De soms van alle toleranties gaat opgeteld als het ware samen in collectieve verdraagzaamheid.

Er bestaan **intrinsieke** en **instrumentele morele waarden**. Intrinsieke waarden stralen goedheid in zichzelf uit voor degene die handelt en voor een ander. Denk aan vrede, vrijheid, gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid. Instrumentele waarden gaan meestal over een stijl van handelen van iemand die handelt. Denk aan eerlijkheid, moed, standvastigheid, matigheid.

Fig. 1: Enkele typen morele waarden

	Op jezelf gerichte waarde	Op een ander gerichte waarde	Onwaarden
Intrinsieke waarden	Evenwichtigheid Respect Geluk Zelfstandigheid	Vrede Vrijheid Rechtvaardigheid Gelijkwaardige omstandigheden	Onwaardigheid Onzelfstandigheid Vrijheidsberoving Onbillijkheid
Extrinsieke waarden	Gezondheid Moed Eerlijkheid Matiigheid	Hulpvaardigheid Trouw Vriendelijkheid Respect	Onvriendelijkheid Ontrouw Disrespect Lafheid

Gebaseerd op: Van Es, 2011: 52, 53, 62.

Een beginsel als fundamentele waarde

Een **beginsel** is een fundamentele waarde, dus een basiswaarde. Een principe kan men gelijkstellen aan een kernwaarde of grondbeginsel. We spreken van grondbeginselen van de rechtsstaat, zoals het algemeen kiesrecht, het recht op vrije meningsuiting, persvrijheid, vrijheid van vereniging en vergadering, het recht om een politieke partij op te richten.

Normen

Normen zijn gedragsregels. Normen staan tussen waarden en handelingen in. De waarde 'leven en overleven' krijgt bij voorbeeld als norm 'gij zult niet doden'.

Morele normen bevatten **aanwijzingen voor ethisch verantwoord handelen**. De 'gij zult niet doden'-norm is een morele norm, evenals 'eer uw vader en uw moeder'. Het zijn normatieve spelregels die de richting van gewenst gedrag voorschrijven. Hierbij kan het gaan om regels van fatsoen tot meer complexe regels. Een voorbeeld van een morele norm is: 'spreek de waarheid'. Een ander voorbeeld: 'laat een ander in zijn waarde'.

De uitspraak 'u hebt een horloge, wij hebben de tijd' geeft wel een richting aan, biedt wijsheid maar bevat geen ethische norm. Denk ik.

Ethisch relevante normen

'Gij zult niet doden'. **Ethisch relevante normen** hebben over het algemeen een **sociaal karakter**. Ze ordenen het leven van mensen zoals geschreven regels in wetten of protocollen dat doen.

Normen zijn vaak regels in de vorm van maatstokken op het vlak van houding, proces of resultaat, waaraan mensen zich houden en ze ook anderen wensen te houden. Een voorbeeld. Artsen werken met normen als ze met een vrouw spreken over de (on)wenselijkheid van abortus na een bepaalde periode van zwangerschap.

Principes

Principes zijn heel **fundamentele algemene normen**. Hier zit een algemene gedrags- of attituderichting in **zonder begrenzing**. Ik geef drie voorbeelden van principes (Van Rij e.a., 2011).

- *Het principe van niet schaden*: breng een ander geen schade toe. Dit is een van de belangrijkste principes uit de medische ethiek. Voor een arts geldt: verricht geen onnodige operaties.
- *Het principe van rechtvaardigheid*: ga gelijke gevallen gelijk behandelen.
- *Het principes van respect voor autonomie*: het recht om zelf te kiezen. Denk aan een beslissing over abortus of orgaandonatie.

De (nog te behandelen) principe-ethiek legt de nadruk op principes, zoals de 'tien geboden' of de rechten van de mens.

Wat zijn deugden?

Deugden zijn moreel goede karaktertrekken of attitudes. Ze staan centraal in de deugdenethiek. Denk aan moed, maat houden, verstandigheid, rechtvaardigheid. Drenkeling Joshua werd gered. Hij was in nood. De redder was moedig. Hij beschikte over de deugd van het tonen van moed. Want als een drenkeling in gevaar is, ben je het zelf als redder misschien ook wel snel in moeilijkheden.

Deugden als moed en hartelijkheid zijn **persoonlijk**. Deugden verwijzen naar doorgaans **tijdelijke** eigenschappen van mensen die in een **relevante context** aan de orde zijn. Een mens kan moedig zijn, maar is niet de hele dag door moedig. Wie slaapt, kan geen moed tonen. Wie zich slapende houdt, kan in een oorlogsgebied misschien wel moed tonen, maar dan moeten we meer weten.

Deze deugden of eigenschappen zijn verbonden met keuzen en manieren van omgaan met ethische dilemma's, die meestal optreden als gevolg van waardenoriëntaties en -botsingen. Bij eigenschappen valt te denken aan hoedanigheden, kenmerken, houdingen.

Voorbeelden? Voorbeelden van deugden zijn: grootmoedigheid (vrijgevigheid), betrouwbaarheid, respect, verantwoordelijkheidsbesef, moed.

Deugden zijn vaak verbonden met iemands eigenheid en persoonlijke geschiedenis maar – zoals gesteld - niet altijd permanent aanwezig. De context is altijd van belang. Wie slaapt, kan doorgaans niet ook nog eens gelijktijdig moedig zijn. Vrijgevigheid is moeilijk te etaleren als je als een nomade door de woestijn trekt, maar voor de rijke eigenaar van een high-techreus makkelijker, zij het in de woestijn ook niet.

Ethisch dilemma

Een **ethisch dilemma** is een situatie waarbij iemand verschillende keuzen tot handelen heeft die betrekking hebben op moraliteit. Deze beslissing kan uitmonden in onwenselijke situaties of de minst onwenselijke situatie. Een ethisch dilemma bevat altijd **verschillende waarden**. Een voorbeeld.

Een vrachtwagenchauffeur rijdt op een smalle weg en ziet voor zich, aan zijn kant van de weg, twee wandelaars en aan de overkant een fietser. Hij kan er niet tussendoor dus hij remt, maar de remmen weigeren. Als hij niets doet, rijdt hij twee mensen dood. Als hij naar links stuurt slechts een. En als hij nog verder naar links stuurt, rijdt hij niemand overhoop maar komt hij in het kanaal terecht, waarvan hij niet weet hoe diep het is. Deze optie zal hij misschien zelf met de dood bekopen. Wat moet hij doen? Hij kan trachten andermans leven te sparen en zijn eigen leven op te offeren alsmede het verlies van het materiële, de vrachtwagen. Een dilemma. Catch 21?

Beroepsethiek

Wie spreekt over ethiek, komt ook het woord beroepsethiek tegen. Beschikt de vrachtwagenchauffeur over een beroepsethiek? Hij krijgt ook wat regels mee, maar een chauffeur zal die doorgaans niet zien als een beroepsethiek maar als 'verstandige regels' die in het belang zijn van de chauffeur, de vrachtwagen, de medeweggebruikers en de firma waarvoor de chauffeur rijdt.

Een huisarts en medisch specialist heeft in de beroepsuitoefening van doen met waarden, normen en deugden die gerelateerd zijn aan gezondheid. Dan dringt zich wel een beroepsethiek op. Dat geheel wordt wel aangeduid als **medische ethiek**, te onderscheiden van **beroepsethiek**.

In bepaalde beroepen wordt overigens meer een beroep gedaan op bepaalde deugden dan op andere.

Bij beroepsethiek wordt onderscheiden in **formele** en **informele beroepsethiek**.

De **formele beroepsethiek** verwijst naar wat iemand behoort te doen volgens principes en regels die verwijzen naar het onderscheid tussen goed en kwaad bij de beroepsuitoefening.

De formele beroepsethiek slaat dan op **een beroepscode**, die verband houdt met wetgeving en formele uitspraken waarin doelen, waarden en normen van het beroep zijn vastgelegd, bij voorbeeld door een beroepsvereniging.

De beroepscode schept met ervaringen van beroepsbeoefenaren een verwachtingsbeeld van wat goed of slecht is, van wat hoort en niet hoort.

Beroepscodes zijn er bij voorbeeld voor verplegenden en anderen in de zorg, voor sociaal werkers, onderwijsgevend, psychologen, accountants, advocaten, notarissen, makelaars, consultants, opdrachtonderzoekers. Recent is gebleken dat beroepscodes tekort kunnen schieten. Zo lagen de accountants rond 2015-2020 onder vuur.

Informele beroepsethiek verwijst naar ongeschreven regels voor het beroepsmatig handelen. Deze regels zijn algemeen aanvaard. De informele regels worden eigen gemaakt door ervaring in het beroep op te doen, door gesprekken tussen vakgenoten, door behandeling van dilemma's, door eigen reflectie. De vrachtwagenchauffeur zal over een informele beroepsethiek beschikken. Zoals: neem geen verstekelingen mee.

Moresprudentie

Van het handelen bij ethische dilemma's kan men leren voor nieuwe vergelijkbare situaties. Dit noemen we '**moresprudentie**'. Dit is een bijzonder concept waarover de literatuur verder schaars is.

Hier volgt een voorbeeld om aan te geven welke kant het denken over het goede functioneren van accountants op kan gaan. Naar de rol van accountants is onderzoek gedaan. Hoogleraar externe financiële verslaggeving Ruud Vergoossen stelt in januari 2020 in Het Financieele Dagblad (FD) dat accountants hun rol bij de kwaliteitsbeoordeling en openbaarmaking van het bestuursverslag van grote en middelgrote nv's en bv's veronachtzamen. Volgens de wet moet het bestuursverslag in totaal

achttien informatie-elementen bevatten. De accountant moet controleren of het bestuursverslag volgens de wettelijke eisen is opgesteld. Het blijkt echter dat in de onderzochte bestuursverslagen gemiddeld slechts twaalf van de achttien wettelijk voorgeschreven informatie-elementen zijn terug te vinden. Maar opvallend genoeg wordt door de betrokken accountant toch steeds verklaard dat het betreffende bestuursverslag aan de wet voldoet.

Aan de openbaarmaking van het bestuursverslag schort ook nog wel eens wat. Ondernemingen moeten het verslag samen met de jaarrekening deponeren bij het handelsregister óf het moet bij de rechtspersoon ter inzage liggen. Slechts een derde van de ondernemingen deponeert het bestuursverslag. De helft weigerde een inzageverzoek of reageerde helemaal niet. Dit is opvallend, omdat de terinzagelegging moet worden gezien als een substituut van de deponering. De onderneming moet op verzoek dan ook altijd direct inzage geven.

Accountants bagatelliseren vaak hun rol in de openbaarmaking of ontkennen deze zelfs. Zij stellen dan dat dit de verantwoordelijkheid van de onderneming is. Maar bedrijven die niet aan de openbaarmakingsplicht voldoen, plegen een economisch delict, aldus Vergoossen. Zoiets kan de controlerend accountant vanzelfsprekend *niet* laten passeren. In deze rol moet je je er immers van vergewissen dat de onderneming waarvan je de jaarrekening controleert, tijdig en volledig voldoet aan de deponeringsplicht, aldus Vergoossen.

Als de onderneming ervoor kiest om het bestuursverslag niet te deponeren, moet de accountant zich er dus van verzekeren dat dit verslag wel ter inzage ligt zodra de jaarrekening is gedeponerd. Als een onderneming de wettelijke bepalingen over de openbaarmaking met voeten treedt, is dat volgens de hoogleraar 'voldoende reden voor de accountant om de controle-opdracht terug te geven of niet te aanvaarden.'

Volgens Vergoossen zou de NBA de rol van accountants bij het bestuursverslag nog eens nader moeten toelichten en benadrukken. 'Al was het alleen maar met het oog op het almaar groeiende belang van de (niet-financiële) informatieverschaffing, die met name in het bestuursverslag zal plaatsvinden.' (Zie ook het platform De Accountant, 14 mei 2020)

Moreel verantwoord handelen: waarom?

Tenslotte de vraag: waarom zouden mensen moreel verantwoord willen of moeten handelen?

Er bestaan vier **niet-morele redenen** om moreel verantwoord te handelen (Van Es, 2011: 141).

1. Moreel verantwoord handelen bevordert de sociale contacten in de samenleving en laat de samenleving soepeler functioneren.
2. Moreel verantwoord handelen komt tegemoet aan sentimenten en plichten die mensen meekrijgen door opvoeding, onderwijs, sociale contacten, vriendschappen, coaching, training, zelfreflectie.
3. Moreel verantwoord handelen bevordert het zelfrespect en het respect dat anderen voor een mens opbrengen.
4. Moreel verantwoord handelen verleent betekenis aan de mens. Het bevordert de zin van het bestaan.

4. Redders met een moreel kompas

Met deze begrippen in de rugzak kunnen we terug naar de redding van Joshua.

Bij de reddingspoging van hem waren deugden aan de orde. Drenkeling Joshua, die in nood was, wilde overleven en daar dachten de omstanders gelukkig voor Joshua ook zo over. Maar dat was niet genoeg om de man te redden en de burgers in actie te krijgen. Gelukkig beschikte de belangrijkste redder over de **competentie** 'zwemvaardigheid' en deugden als **moed** en **hulpvaardigheid**, anders was het niet gelukt om de man te redden.

De overige redders aan de kant beschikten over de door waarden gedreven deugd **medeleven** en ook over **hulpvaardigheid**. Ze bleven niet met de handen over elkaar staan en lijdzaam toezien want ze trokken Joshua op de kant. De redders beschikten, samengevat, over een **moreel kompas**. Ze beschikten over een navigatie richting 'helpen drenkeling in nood'. Ze hadden de aandrang, een (tijdelijke) innerlijke gesteldheid tot positief richtinggevend gedrag in morele zin.

Een moreel kompas helpt als een mens op een kruising staat en een **ethische keuze** moet maken, die te maken heeft met goed of slecht en daarmee met waarden, principes en normen.

Maar een kompas beslist niet. Bij een gedragskeuze is een menselijk besluit nodig en daarbij spelen overwegingen een rol over het doel dat een mens nastreeft, de beschikbare middelen, de gewenste en ongewenste gevolgen, het tijdspad en omstandigheden. Soms zal hierbij een besluit in een flits aan de orde zijn, soms is er meer tijd voor bezinning.

Zoveel is ook duidelijk, de praktijk van het morele vergt **concretere uitgangspunten** dan waarden. Om de reddingspoging te begrijpen, komt de analyticus er **niet** met een beroep op waarden.

Op basis van alleen een christelijke, liberale, socialistische, groene of humanitaire waardenoriëntatie over vrijheid, gelijkheid, broederschap, rechtvaardigheid, rentmeesterschap, subsidiariteit of duurzaamheid was Joshua niet gered.

Die reddingpraktijk voert naar **concretere** normativiteit, naar de combinatie van competenties en deugden.

Voorbeelden van deugden zijn al genoemd: moed, hulpvaardigheid, verantwoordelijkheidsgevoel, maar ook daadkracht, openheid, respect, integriteit. Bijgevolg: wie een betere wereld wil, kan niet volstaan met een keuze voor een politieke partij of een verkiezingsprogramma. Daar kom ik verderop nog op terug want het is ook een stellingname waarvoor Michael Ignatieff argumenten aandraagt.

5. Ethische denksporen

Wie beschaving nastreeft, invulling wil geven aan goed burgerschap, een goed mens wil zijn, en goed en slecht wil onderscheiden, kan (nog meer) profiteren van ethiek.

Ethiek is de wetenschap die erop gericht is om door middel van theorie en onderzoek te bepalen of bepaalde handelingen als goed of fout zijn te kwalificeren. Daarnaast wordt er gekeken naar de beweegredenen van bepaalde handelingen en hoe om te gaan met ethische dilemma's, keuzen en gevolgen.

Ethische tradities zijn **denksporen** om te achterhalen hoe denkers bepaalde gedragingen, situaties, keuzen van mensen of groepen mensen die te maken hebben met goed of kwaad benaderen, beschrijven, rechtvaardigen of verklaren.

Tot een ethische benadering of een ethisch perspectief kan behoren het formuleren van een praktische handreiking of code voor integer menselijk gedrag of het opzetten van een aanpak voor overleg tussen betrokkenen over een ethische kwestie.

De denksporen leveren **verschillende routes** op, Vlamingen spreken van denkpijsten. Het zijn benaderingen om te komen tot een **oordeel** over het morele gehalte van menselijk handelen, groepsgegedrag of de opstelling van organisaties.

De redding van Joshua zou vanuit elk van deze perspectieven te bezien zijn. Dat wordt hier nagelaten omdat de helderheid van de perspectieven vanzelf in het oog springt. (Voor meer informatie zie: Widdershoven, 2000; Kinneking, 2005; Van Rij e.a., 2010; Van Hees e.a., 2014; Van Tongeren, 2018). Ik licht deze keuze toe.

Er bestaan in de geschiedenis van het ethisch denken meerdere denksporen. Ik noem de volgende:

1. de deugdenethiek,
2. de plichtethiek,
3. de gevolgenethiek,
4. de principe-ethiek,
5. de mensenrechtenethiek,
6. het individualistisch ontplooiingsperspectief,
7. de narratieve benadering,
8. de discoursethiek.

Verderop komt nog aan de orde of we met de weergave van deze denksporen iets gemist hebben.

5.1. Deugdenethiek: innerlijke gesteldheid en intenties

Hoe moet ik leven? Wat voor soort mens wil ik zijn? Een mens zou een deugdzaam mens moeten (willen) zijn. Maar wie kan dat het hele leven zijn onder alle omstandigheden? Wat minder pretentie is aantrekkelijk. En dan helpt de deugdenethiek.

De juiste houding impliceert het in de **context** op een goed **moment** nastreven van **relevante** deugden. Dit denkspoor voert naar **gereedschap** voor ons denken.

Wat is een deugd?

Deugden krijg je niet per parachute. Een deugd is wel aangeduid als een predispositie, karaktertrek of attitude van een mens. Niet zomaar. Deugden verwijzen naar een **weloverwogen** manier van in het leven staan.

De filosoof Paul van Tongeren (2008) zegt het wat eleganter: 'De deugd is die kwaliteit die je in staat stelt de levenspraxis op excellente wijze uit te oefenen of om jezelf te verwerkelijken' (2008: 55). Bij deugden zijn de **ambities** om van het leven echt wat te willen maken dus niet ver weg.

Dat maakt al direct aannemelijk dat niet alle mensen in gelijke mate deugdzaam zijn. Er is verschil in ambitie, in karakter en houding.

Deugden zijn **onderliggende kwaliteiten** die je als mens kunt gebruiken in een **bepaalde rol**: als vader of moeder, als echtgenoot of echtgenote, als leraar of lerares, als brandweerman of agente, als generaal, minister en ga zo maar door. Dan moet de kwaliteit **aangeboord** worden. Er moet iets gebeuren om de deugd tot wasdom te laten komen: activering.

De deugd is **contextgebonden** en vaak **tijdelijk** aanwezig: ineens, even. Een burgers is zelden de hele dag barmhartig, fair, rechtvaardig. Een deugd vervliegt zomaar. Het redden van de drenkeling gebeurt ineens. Een kwartier wachten? Dan hoeft het misschien niet meer. Dan is de te water geraakte persoon door een ander gered, heeft zichzelf weten te redden of is verdronken.

Dat neemt niet weg dat er zeldzame soort van deugdzame mensen bestaat die men nagenoeg als een 'heilige' wenst te beschouwen. Ze blijken heel vaak het goede te doen en meer dan dat.

Een deugd is onderliggend en **behoeft activering**, maar tegelijk komt een deugd **bovenop** wat een mens al aan natuurlijke kwaliteiten bezit. Het moet dan gaan om iets algemeen van de mens, maar van de andere kant ook iets dat verschil maakt.

Een deugd is doorgaans **gradueel**. Niet ieder mens beschikt in dezelfde mate op hetzelfde moment over een deugd. Moed is zelden absoluut en langdurig aanwezig maar verschijnt als een bepaalde mate van moed. We kunnen niet zomaar een rij 'moedigen' formeren alsof we een klas leerlingen formeren.

Deugden zijn verbonden met **keuzen** en manieren van omgaan met **ethische dilemma's**, die meestal optreden als gevolg van waardenoriëntaties en -botsingen. Altijd is er een context, waarin een deugd gevraagd wordt of juist niet. Bij eigenschappen valt te denken aan hoedanigheden, kenmerken, houdingen.

Voorbeelden van deugden zijn: betrouwbaarheid, respect, verantwoordelijkheidsbesef, moed. Niet iedereen heeft dezelfde deugden in de wapenkamer of in de voorraad- of prijzenkast. Deugden zijn verbonden met iemands eigenheid en persoonlijke geschiedenis. Van het ene heb je tijdelijk meer en van het andere misschien niets.

Deugden verwijzen naar **intentionele** eigenschappen van mensen. Ik herhaal wat ik al schreef: deugden zijn persoonlijk en doorgaans tijdelijk aanwezig. Ze kunnen gepast zijn als de situatie erom vraagt. Een mens toont de gesteldheid van moed **als die nodig is** of niet. Een mens is hartstochtelijk in zijn hulpvaardigheid of niet.

Winston Churchill is gekwalificeerd als een moedige prime minister omdat hij het Britse volk in de tweede wereldoorlog bij de hand nam in de strijd tegen Hitler Duitsland. Na de oorlog werd hij bedankt voor bewezen diensten en trad een nieuwe eerste minister aan. Dat toont aan dat moed tijdelijk is. Blijkbaar werd na de oorlog iets anders gevraagd. Dat illustreert nog eens dat omstandigheden ertoe doen om iemand een deugd 'aan te rekenen'.

Deugdenethiek

Het denken in termen van deugden is voortgekomen uit een reactie op het denken in termen van plichten, stelt Den Hartogh (2005). Plicht verwijst teveel naar wat anderen ons als individu opleggen. Die anderen kunnen zijn: een wetgever met een wet, of God als religieuze wetgever.

Deugdethici willen oog hebben voor een deugdzaam mens. Het juiste handelen (van een deugdzaam mens) drukt de deugd uit of realiseert die.

'Het is aanbevelenswaardig om gevaar te trotseren omdat het dapper is, niet dapper omdat het aanbevelenswaardig is' (Den Hartogh, 2005: 38).

Deugden zijn vensters of brillen waardoor mensen naar de wereld kijken om te zien wat die van ons vraagt. Denk aan eerlijkheid, dus niet liegen en de waarheid spreken. Vraagt de wereld hulpvaardigheid en barmhartigheid, dus de bereidheid om mensen in nood bij te staan?

Deugdenethiek is een ethiek 'die deugden fundamentele betekenis toeschrijft als categoriaal schema voor de normatieve beoordeling' (Den Hartogh, 2005).

Over het algemeen worden Socrates, Plato en Aristoteles aan het beginpunt geplaatst van de deugdethische traditie. Om te beginnen wordt vaak gebruik gemaakt van Aristoteles Ethica Nicomachea.

Wanneer is iemand niet deugdzaam?

Van Tongeren (2008: 56) houdt ons voor dat een mens om deugdzaam te zijn 'verschillende kwaliteiten nodig heeft' of 'een kwaliteit die in heel verschillende contexten tot uitdrukking kan komen'. Een deugdzaam mens moet dus een zekere mate van bestendigheid tonen in het etaleren van meerdere deugden dan wel een deugd in de diepte etaleren. Een deugd is geen toeval.

Het denken vanuit de **deugdenethiek** legt de nadruk niet zozeer op handelingen (reddingspoging van Joshua b.v.) of op gevolgen (feitelijke redding) daarvan, maar op de **innerlijke gesteldheid** van de handelende of niet handelende mens, vanuit de gedachte dat een handeling goed zal zijn als de innerlijke gesteldheid deugt. Dat houdt Andreas Kinninging ons voor in zijn boek 'Geografie van goed en kwaad' (Kinninging, 2005: 153).

Het rare is dan dat een deugdzame mens met een goede grondhouding een in maatschappelijk of economisch opzicht grote brokkenmaker kan zijn.

Niet deugdzame is die persoon die niet over de innerlijke gesteldheid beschikt om boven ondeugden uit te stijgen. Ondeugden zijn onderdrukkend optreden, lafheid, bewust moord en doodslag begaan, liegen, bedriegen.

Dat roept uiteraard de vraag op wat het juiste handelen is waartoe de deugdzame is gedisponeerd. Meestal is dan het antwoord: **de gulden middenweg**. Deugden houden **het midden** tussen extreme posities, die op zich **ondeugden** zijn. Tussen de ondeugd van onbezonnenheid en van lafheid en enorme aarzeling in het afwegen van een keuze die maar niet leidt tot een besluit staat de moed als deugd. Tussen bluff en zwijgzaamheid staat waarheidsgetrouwheid als deugd.

De middenpositie is in de deugdenethiek belangrijk, maar is tegelijk niet zomaar iets. We spreken niet van een deugd als iemand doorslaat in neurotisch bezorgdheid over de schade aan het milieu als gevolg van de opwarming van de aarde. Ook niet als iemand volledig over zich laat lopen in het goed doen voor anderen. En evenmin als iemand niet op zijn werk verschijnt, maar zich een maand ketent aan een hek van een ambassade in Kabul om aandacht te vragen voor de positie van vrouwen in Afghanistan. Achter dat laatste kan een gouden inborst schuil gaan, maar het besef moet tegelijk zijn dat deugden niet sporen met psychische ziektebeelden. De extremist maakt weinig kans op de status van deugdzame mens. Maar eenvoudig is de middenpositie niet te bepalen. Het is geen eenvoudige zaak van meten en ook niet van een keuze maken door middel van 'hand op steken' (Van Tongeren, 2008).

Een voorbeeldig mens is een goede mens, en dat is een verstandig mens, een deugdzame mens (Van Tongeren, 2008: 64). Een kernvariabele in de deugdenethiek is dispositie tot kiezen en wie wil kiezen moet verstand hebben en het gebruiken. De verstandige weet wat te doen, zoals een ervaren timmerman weet wanneer welk gereedschap te gebruiken. Weten om te kunnen kiezen.

Welke deugden zijn er zoal?

Er kwamen al voorbeelden van deugden langs.

De belangrijkste deugden volgens Thomas van Aquino (1273) zijn naast de **kardinale deugden** de **theologische deugden**. De vier kardinale deugden zijn: dapperheid, verstandigheid, matigheid, gerechtigheid. De drie theologische deugden zijn: geloof, hoop, liefde.

Een bekend ander onderscheid is er een in **karakterdeugden** en **intellectuele deugden**.

Karakterdeugden verwijzen naar een houding en intellectuele deugden verwijzen naar het vermogen om te denken (Van Tongeren, 2008: 55 e.v.). Denken verwijst naar beschrijven, ordenen, begrijpen, redeneren, argumenteren. Kennis, inzicht en wijsheid behoren tot het domein van de intellectuele deugden.

De Griekse filosoof Aristoteles (340 v. Chr.) benoemde morele deugden. Daartoe rekende hij: moed, waarheidsgetrouwheid, matigheid, vriendelijkheid, rechtvaardigheid, zelfstandigheid (Van Es, 2011: 185). Bij **morele wijsheid** komen karaktereigenschappen en verstandig zijn samen. Althans in de deugdenethiek (Van Tongeren, 2008: 65).

Vorming van deugden

Morele deugden worden gevormd door habitus en gewoonte. Deugdzame handelen vereist gewenning en oefening, stelt Van Es (2011: 185).

Hedendaagse deugden zijn in twee soorten te verdelen: deugden van rechtvaardigheid en deugden van zorg (Steutel, 1992). Daarnaast bestaan deugden van zelfbeheersing of zelfvorming. Zie fig. 2.

Fig. 2: Drie soorten hedendaagse deugden en hun leidmotief

	Deugden van rechtvaardigheid	Deugden van zelfbeheersing	Deugden van zorg
Leidmotief (= grondgedachte / krachtig motief)	Neutraliteit	Persoonlijke verantwoordelijkheid	Verbondenheid
Voorbeelden	Billijkheid Onpartijdigheid Oprechtheid Loyaliteit Respect	Zorgvuldigheid Betrouwbaarheid Geestelijke moed Leergierigheid Gedisciplineerdheid	Zorgzaamheid Behulpzaamheid Generositeit Onbaatzuchtigheid Liefdadigheid
Bron: Steutel, 1992; Van Es, 2011: 188.			

Verandering in de innerlijke gesteld

De met deugden verbonden positieve innerlijke gesteldheid – als het ware een persoonlijk ‘erfgoed’ - acht ik geen gegeven dat onveranderlijk is. De mens kan door allerlei invloeden schaven aan de authentieke attitudes en preferenties, zoals door opvoeding, het opdoen van ervaringen, het ondergaan van een crisis, training en reflectie. Deze invloeden herbevestigen wat een mens aan deugden bezit en etaleert, of ze dragen bij aan de verdere ontwikkeling tot een schepper van goed of kwaad.

Wellicht dat er ook nog deugden tot wasdom komen die aanvankelijk klein en nietig waren. Denk maar eens aan respect, eerlijkheid, discretie, prudentie of het wederkerigheidsbesef (wie ontvangt, kan ook geven),

Na 2000

De deugdenethiek heeft na 2000 een opleving gekend omdat het een nieuw perspectief biedt op integriteit. De deugdethiek zet aan tot verbeteren omdat mensen worden uitgedaagd. De deugdenethiek is er niet op uit het slechte op te sporen en te bestraffen, maar wil **vooral het goede benadrukken**. Integriteitsdilemma's zijn eerder wel benaderd vanuit regelgeving, integriteitscodes en strikte procedures. Maar met regels en procedures is niet alles te bereiken. Ze schoten tekort. Integriteit wordt nog steeds primair negatief ingevuld: een integer persoon is met name non-corrup en non-frauduleus.

Ook de organisatiecultuur en de houding van actoren in organisaties zijn van invloed op gedrag. Denk aan ambtenaren in gemeentelijke organisaties en politiemensen bij de politie.

Vanuit de deugdenethiek wordt niet geredeneerd ‘mag deze handeling?’, maar eerder ‘wat vinden wij – al of niet onder voorwaarden – acceptabel als een handeling op het randje is of lijkt?’ en ‘hoe kunnen we onze keuze transparant maken?’ De deugdenethiek stelt ook de vraag of een handeling bijdraagt aan de invulling van **de beroepseer**, beroepstrots en een goed en zinvol leven? (Becker, Van Tongeren e.a., 2010)

De deugdenethiek accepteert bezinning op ethische dilemma's in een gesprek tussen betrokkenen. De deugdenethiek brengt inhoudelijke kwaliteiten in beeld, waarop mensen gericht behoren te zijn. Zij biedt ook een tegenwicht tegen de overheersende kwantitatieve taal in organisaties gericht op prestaties.

Conditie

De deugdeethiek veronderstelt al een bepaalde vorm van beschaving van de samenleving waarbij in de Grondwet al bepaalde grondrechten van burgers zijn opgenomen, zoals gelijkheid van behandeling en vrijheid van meningsuiting. Voor de ontwikkeling en toepassing van deugdeethiek is in een dictatoriale politiestaat die onderdrukking kent van vrouwen en minderheden weinig kans. .

Voordelen van deugdenethiek

Na al dit voorwerk komen we toe aan de voordelen van de deugdenethiek.

1. Een uitgangspunt van de deugdenethiek is dat als de intentie goed is, een handeling bijna niet mis kan gaan. Dat is de veronderstelling. Die kan lang niet altijd opgaan.
2. Een deugd kan het verschil maken bij een handeling en de gevolgen ervan. Als niemand moed had gehad om de drenkeling na te springen, was Joshua uit onze casus verdronken.
3. Er is nog een voordeel. De deugdenethiek houdt rekening met de context. Wie deugden relateert aan beroepen komt tot de conclusie dat bepaalde competenties en deugden belangrijk of belangrijker zijn bij de uitoefening van de ene professie (leraar, dominee, portier, beveiliging, etc.) en andere bij een andere professie. Een badmeester moet in beginselen voldoende moed hebben om te redden, een rechter moet rechtvaardigheid omarmen en een verpleegkundige zorgzaamheid en nabijheid koesteren. Een leraar moet hoop combineren met meesterschap, responsiviteit en geduld. Sanderse en Kole (2018) werken dit uit voor diverse beroepen.
4. Het denken in termen van deugden houdt rekening met het tijdelijke van het naar voren komen van een deugd (een flits van deugdzaamheid of langduriger proces) en houdt rekening met de context van handelen. Bepaalde deugden kunnen niet bij bepaalde handelingen horen. De meeste timmerlieden zijn eerder toegewijd en vakbekwaam dan dat ze in hun vak moedig zijn.
5. Deugden zijn te verbinden met beroepseisen. Deugdethici hebben zich gericht op specifieke domeinen, zoals de ethiek van professies als die van arts of advocaat (Den Hartogh, 2005).
6. Het combinatievoordeel. De deugdenethiek heeft niet de pretentie van suprematie ten opzichte van andere ethische perspectieven, maar kan juist worden aangevuld met andere perspectieven.
7. Deugdethici introduceerden het begrip 'gedegenereerde moraal'. Die is typisch voor een samenleving waarin mensen niet langer verbonden zijn in een streven naar 'het goede leven', maar elkaars concurrenten zijn in het najagen van particuliere belangen (Den Hartogh, 2005).
8. Er zijn deugden nodig voor het goede samenleven van mensen in een pluralistische maatschappij, zoals John Rawls altijd benadrukt heeft. Denk aan tolerantie van mensen naar elkaar, fairness en de bereidheid tot matiging en compromis in samenleving en politiek (Den Hartogh, 2005).

Nadelen van deugdenethiek

1. De deugdenethiek levert geen nieuwe 'methode' – lees: werkwijze - om kwesties van toegepaste ethiek te beoordelen (aldus Den Hartogh, 2005). Dat is een kritiek die ook voor diverse andere denksporen geldt. Of dit teveel gevraagd is?
2. Tot de nadelen van de deugdenethiek behoort dat de (goede of slechte) handelingen zelf niet meegenomen worden als beoordelingspunt. Het gevolg kan zijn dat iemand tot een deugdzame wordt uitgeroepen die geen tegel weet te verleggen.

Een redder is goed bezig als hij een moedige poging deed een drenkeling te redden. Of de reddingsexercitie op zich goed of slecht is verlopen of succesvol was, is vanuit deze wijze van zien (de deugdethiek) géén aandachtspunt. Dat is een tekortkoming. Voor een goed beeld van de reddingspoging – ons voorbeeld - is het de moeite waard om te weten of de redder daadwerkelijk kon zwemmen en bij voorkeur geoefend was in reddend zwemmen en in welke situatie de drenkeling zich bevond. Het is bijna altijd nodig ook contextueel vereiste aspecten zoals vaardigheden bij de morele beoordeling te betrekken.

3. De deugdethicus brengt ook gevolgen van handelingen of non-handelingen niet in beeld. Bij deugdenethiek is er dus het gevaar dat deugdzame mensen het hart op de goede plaats hebben en nog zo het een en ander, maar door onvermogen en het niet kunnen overzien van wat men aanricht beter niet tot een reddingspoging hadden kunnen overgaan. De deugdethicus neemt dit niet mee in de beoordeling. De deugdethicus is in staat om een Hansworst – een scheldnaam voor een wat sullige en domme figuur - als deugdzaam op te hemelen.
4. De deugdenethiek helpt verder om de casus van de drenkeling te begrijpen, maar levert niet zonder meer een eindoordeel in ethische zin op. Deugden zijn niet steeds eenvoudig te operationaliseren in meetbare termen, zegt de specialist op het vlak van methoden en technieken van onderzoek.
5. Er is een beperking van breedte. Tal van gevallen laten zich niet bezien vanuit de deugdenethiek. De deugdenethiek leent zich niet voor de ethische doordenking van bepaalde gevallen in de sfeer van de gezondheidszorg, zoals orgaandonatie (Widdershoven, 2000: 23) of triage in geval van beddenschaarste op een afdeling Intensive Care bij een pandemie als die van het coronavirus (covid -19) (Jongepier, 2020; De Jong, 2020).
6. De deugdethiek heeft geen oog voor de morele betekenis van wederkerige verwachtingen en samenwerking tussen mensen. Daarom heeft de deugdethiek ons weinig te vertellen over 'de morele grondslagen van het recht', aldus Den Hartogh (2005). Neem abortus. Wat de deugdethiek te vertellen heeft over abortus is alleen gericht op vrouwen. Niet aan bod komt wat de wetgever te zeggen heeft of zou moeten hebben over het al of niet verbieden van abortus of het aan voorwaarden binden van abortus.
7. De deugdethiek wordt verweten teveel ruimte te bieden aan egoïsme. Waarom? Omdat een oorzakelijk verband wordt gelegd tussen de deugd (de predispositie) en het goede leven. Deugdethici verwerpen dit bezwaar doordat ze stellen dat het goede leven alleen kan bestaan als de kwaliteit van het leven gedeeld wordt met anderen. Er is volgens de verdedigers geen diep gebrek aan congruentie tussen egoïsme en altruïsme.

Zijn er nog andere denksporen dan de deugdenethiek?

Het volgende spoor dat hier behandeld wordt, is de plichtethiek of deontologie waarin handelingen prominent worden.

Bij het beoordelen van moeilijke gevallen kan de deugdenethicus niet om **handelingen** heen die in de plichtethiek juist centraal staan.

De deugdenethicus kan **een moeilijk geval** niet beslechten op basis van de wel of niet aanwezigheid van een deugd omdat er meerdere plichten in het geding zijn, waartussen een conflict kan bestaan, aldus Den Hartogh (2005).

Dat blijkt bij voorbeeld uit de casus-Leers, het vrijwillig gedwongen vertrek van burgemeester Leers van Maastricht. Van Leers zei de toenmalige GroenLinks fractieleider in de raadszaal tijdens het cruciale debat: 'Leers deugt'. Dat deed de burgemeester naar eigen zeggen goed. Toch moest Gerd Leers volgens een raadsmeerderheid vertrekken? Dat dreigement lag op tafel. De integriteitscode van de gemeente Maastricht was het kader geweest voor onderzoeksbureau BING om Leers te beoordelen na berichtgeving in de pers over aankoop van een woning in Bulgarije en contacten met de burgemeester aldaar.

Had Leers zich verrijkt met gemeentegeld? Nee.

Had hij de gemeente Maastricht daadwerkelijk benadeeld? Nee.

Was er een schijn van belangenverstremgeling geweest? Wel een begin van schijn doordat hij een keer briefpapier van de gemeente Maastricht had gebruikt om de medewerking van de ambassade te krijgen voor iets dat hem privé aanging. Doodzonde? Nee, hoogstens een onhandigheid.

De PvdA-fractie gebruikte het rapport van het onderzoeksbureau dan ook niet om de trekker van het pistool over te halen en aan te dringen op 'opstappen'. Leers had het imago van Maastricht geschaad, aldus de fractie bij monde van woordvoerder Manon Fokke. En hij had volgens de fractie niet meer het gezag dat een burgemeester moet hebben, zoals voordat de kwestie speelde (meer in Korsten e.a., 2012). We zien hier argumenten als vallende bladeren neerdmwarrelen. Deze argumenten zijn niet zuiver ethisch van aard.

Maar waar het vooral om gaat? We moeten op zoek naar andere denksporen dan de deugdethiek om kwesties te beoordelen. De eerste kandidaat die zich aandient is de plichtethiek. Wat houdt die in?

5.2. Plichtethiek: normen voor menselijk gedrag

Bij het denken in termen van deugden bestaat de neiging te stellen dat de kans op juiste handelingen bij goede mensen groter is dan bij slechte. Wie denkt in termen van plichten, kijkt niet of mensen goed of slecht zijn, deugdzaam of niet deugdzaam. Het gaat om **de handelingen zelf en de beoordeling daarvan**.

'Een radicale plichtethiek zou kunnen volhouden dat uiteindelijk alleen het juiste handelen telt, of wat handelen teweegbrengt in de wereld', aldus Govert den Hartogh (2005: 31). Is een ambtenaar corrupt (handeling) dan pakken we het strafrecht erbij en zien dan dat corruptie, bij voorbeeld in de vorm van het aannemen van steekpenningen, niet toegestaan is want strafbaar is (norm).

Wat wil degene die deugdethiek en plichtethiek wil combineren? Die kijkt ook naar de omstandigheden waarin de ambtenaar verkeerde en de bedoelingen en attitudes (want dat leert de deugdethiek je). Heeft de ambtenaar zich misschien verzet? Ging corruptie gepaard met afpersing van de kant van de verstrekker van steekpenningen waar geen moedig gedrag tegen opgewassen was, in de ogen van de ambtenaar?

De tijd niet mee

Denken in termen van de plicht tot handelen heeft de tijd alleen op het eerste gezicht niet mee. Een plicht wordt niet zelden geassocieerd met een hiërarchische bevelstructuur, waar autoriteiten als bovengeslikten ondergeslikten bevelen opleggen die ze maar hebben uit te voeren.

Maar daar staat tegenover dat het denken in termen van bevel en de plicht tot gehoorzamen door ondergeslikten wel degelijk van betekenis is in bepaalde contexten. Denk aan een leger. Denk aan de productie van een apparaat op de lopende band waarbij achtereenvolgens handelingen moeten worden uitgevoerd en geen handeling kan worden nagelaten. *Zero fault* – werk: er mogen geen fouten gemaakt worden.

Maar denk ook aan de voetbaltrainer en zijn of haar voetbalteam. Iedereen moet op tijd zijn voor de training volgens de meeste trainers. De trainingen worden strak geleid. Het team kent taken voor elke speler en teamtaken. Sommige trainers zeggen 'dat iedereen goed in zijn taak moet zitten'. En denk aan verenigingslidmaatschap: wie de contributie niet betaalt, valt af als lid. Hoe men het ook wendt of keert, plichten bestaan. Wie consumeert, moet betalen voor de versnapering. Plichten bestaan.

Plicht en handelingsvrijheid? Moderne individuen beschikken graag over een taak en handelingsvrijheid. Maar we hebben het hier niet over de inrichting en werkwijze van een organisatie maar over omgaan met goed en kwaad en duiding daarvan. De plichtethiek gaat over de plicht tot een moreel goede handeling.

Deontologie

Met de plichtethiek betreden we de wereld met regels als 'gij zult ...'.

Voorbeeld. 'Gij zult uw naaste liefhebben, gelijk u zelf'. Voor mensen die een christelijke opvoeding hebben genoten, is dit een bekend gebod. Maar ook niet-gelovigen zegt deze regel iets. Het is bijna een gezegde. Deze regel impliceert een christelijke plicht tot dienstbaarheid, behoorlijkheid in de omgang, mededogen en onbaatzuchtigheid.

Plichtethiek is wat Vlamingen **deontologie** noemen. In de plichtethiek kijk je naar de handeling en de bedoeling van de mensen die een handeling uitvoerden (Van der Rijt, 2019). Wat waren ze van plan toen ze handelden? Een goede handeling is een handeling die wordt gedaan met goede bedoelingen **volgens een bepaalde norm**. Handeling en normen, daar gaat het om in de plichtethiek.

De juistheid van een handeling moet volgens de deontologie gebaseerd zijn op **absolute gedragsregels**. Die komen voort uit **bepaalde normen** over **menselijk gedrag**. Die vinden we terug in het strafrecht en vroeger ook in het ambtenarenrecht en in gedragscode voor ambtsdragers.

Voorbeeld. Een ambtenaar moet **onkreukbaar** zijn. Dat betekent dat hij of zij niet corrupt en niet frauduleus mag handelen. Een ambtenaar mag geen steekpenningen aannemen om iets te doen dat niet volgens de regels is. Steekpenningen aannemen om iets te doen wat wel volgens de regels is, is ook niet toegestaan.

Ander voorbeeld. Een wethouder moet zich verre houden van **belangenverstrengeling** volgens alle gemeentelijke gedragscodes voor politieke ambtsdragers die in ons land bestaan. Hij mag niet meestemmen in een college van B&W over een centrumplan van een dorp als in dat centrumplan een garagebedrijf van hem is gevestigd en als het plan erin voorziet dat het gemeentebestuur die garage op enig moment opkoopt ten behoeve van wegaanleg of parkeren. De wethouder moet eigenlijk helemaal niet de wethouder zijn die het centrumplan in portefeuille heeft. De kwestie kan zo in elkaar steken dat het misschien zelfs beter is dat een wethouder helemaal geen wethouder had moeten worden of eerst de garage had moeten verkopen. Dus is de overweging: niet toetreden tot het college; niet het plan in de portefeuille opnemen; en als wel in de portefeuille 'niet meestemmen'.

Deontologen zeggen bij voorbeeld ook dat men in een democratische rechtsstaat de plicht heeft een massamoordenaar, hoe gehaat deze misschien ook is, een eerlijke rechtszaak te geven. Een juridisch proces voeren, is de plicht.

Volgens deontologen zijn **gevolgen** van een handeling niet echt bepalend voor een moreel oordeel. Het is denkbaar dat een handeling positieve gevolgen heeft, maar de handeling zelf moreel verwerpelijk is omdat met de handeling een morele norm is geschonden. **Martelen** is altijd moreel verwerpelijk want in

tegenspraak met gangbare gedragsregels, ook als men door martelen iemand dwingt tot het bekennen van een moord.

Acties van **mensenrechtorganisaties** worden wel gezien als deontologisch geïnspireerd. Deze organisaties streven ernaar dat iedereen in de wereld wordt behandeld volgens een vaste set gedragsregels die als moreel juist gelden. Zij streven ernaar om de gedragsregel tot een universele wet te verheffen. Denk aan de gelijke rechten op deelname aan het maatschappelijk verkeer voor mannen en vrouwen en gelijke behandeling. Of aan vrijheid van meningsuiting. Of aan een verbod op martelen.

De filosoof Kant en de gulden regel

De plichtethiek is verbonden met het denken van de filosoof Immanuel Kant. Kant is de filosoof van de categorische imperatief. Een categorische imperatief is – eenvoudig gesteld - een algemeen geldend, onvoorwaardelijk gebod van ons zedelijk bewustzijn als leidraad voor ons handelen.

Dan blijft volgens Kant zekere autonome ruimte voor de mens over om te beslissen. Kant vindt dat autonomie van mensen het hoogste doel is. Dat houdt in dat mensen zelf hun eigen wetten bepalen. Maar niet iedereen kan doen waar hij of zij zelf zin in heeft. Dat zou immers een onleefbare samenleving opleveren. Mensen moeten de eigen wetten daarom laten afhangen van **de rede** en niet van emoties, zoals grillen. De waardering van het handelen is niet afhankelijk van het doel of beoogde effect.

Voor deze Duitse filosoof is het toepassen van de **gulden regel** een manier om erachter te komen wat goed handelen is (De Lange, 2020). Deze gulden regel vind je binnen verschillende culturen en godsdiensten.

Wat impliceert die regel? Het gaat erom **dat je anderen zo behandelt, als je zelf ook graag behandeld wordt**. Dus:

- Heb jij graag dat mensen tegen je liegen? Nee? Lieg dan zelf ook niet. Wees eerlijk. Dat is een plicht.
- Heb je graag dat een zwemmer je redt als je in nood bent? Probeer dan ook een ander te redden als het nodig is.
- Word je niet graag doodgeschot in het kader van uitgaansgeweld (casus Tjoelker, Leeuwarden), doe het dan ook niet zelf.
- Wil je niet dan anderen omgekocht kunnen worden, laat je zelf dan ook niet omkopen en neem geen steekpenningen aan.

Zo kun je veel morele vragen beantwoorden. Dit principe noemt men 'de gulden regel', ofwel de gouden regel.

Vlaanderen: deontologische code

In Vlaanderen verscheen jaren terug een boekje *'Deontologie van de ambtenaar'*. Wat zou daarmee bedoeld zijn? Het boekje ging over de plichten voor de ambtenaar. Welke type regels? Ik kies zelf enige regels.

Regel 1 – respect. De ambtenaren tonen respect in hun relaties binnen en buiten de overheid.

Voorbeeld: ze moeten elke vorm van pesterijen of ongewenst seksueel gedrag vermijden.

Regel 2 – onpartijdigheid. Voor een goede dienstverlening behandelen de ambtenaren de gebruikers op gelijke wijze.

Regel 3 - loyaliteit. De regel is dat het primaat van de politiek geldt. De politieke bestuurder beslist en legt daarover verantwoording af aan de controlerende instantie, het parlement. Een ambtenaar hoort loyaal te zijn aan de politieke bestuurder. Een ambtenaar moet helpen dat de politieke bestuurder tot een verantwoorde beslissing komt.

Elke personeelslid van de Vlaamse overheid moet zich houden aan de normen en basisregels die vastgelegd zijn in de **deontologische code** van de Vlaamse overheid en de arbeidsreglementen van de afzonderlijke diensten.

Regels gelden ook voor politieke vertegenwoordigers en gekozen bestuurders. Er bestaan 'codes voor politieke ambtsdragers'.

Plichten bestaan volop in de politiek. De politicus heeft de opdracht **onkreukbaar** te zijn. Lukt dat altijd? NRC Handelsblad berichtte enkele jaren terug: 'Wethouder vroeg geld aan bedrijven'. De feiten zouden uit 1993 dateren. De wethouder ontkent de feiten niet maar zegt 'de lening te hebben terugbetaald'. Het geld was bedoeld geweest om de tijdelijke financiële problemen van zijn zoon te verhelpen, volgens de wethouder. Een andere wethouder uit dezelfde gemeente genoot kosteloze vakanties in het in Spanje gelegen zomerverblijf van een installateur die voor de gemeente opdrachten uitvoerde. Volgens de man van de wethouder ging het om 'vriendenreizen'. De waarnemend burgemeester heeft Justitie geïnformeerd over de bestuurscultuur die in het gemeentehuis aanwezig is. Justitie overweegt een onderzoek. Wethouders zouden ook ambtenaren manipuleren door vooraf aan te geven hoe een advies eruit moet zien.

Casus

De transplantatiecasus kan nog wat beter duidelijk maken wat de kern van de plichtethiek is.

Stel, een arts offert een gezond persoon met een vermoedelijk te genezen ziekte op om door het distribueren van diens organen de levens van vijf doodzieke patiënten te redden. Vijf tegen een. De plichtethicus is deze casus een gruwel want het gaat deze ethicus om de bedoelingen en niet om gevolgen te beoordelen. Deze plichtethicus vindt het ongewenst dat één mensenleven wordt ingeruild voor het redden van vijf personen. De keuze voor vijf met orgaandonatie te redden personen wordt afgewezen.

De plichtethicus acht het niet beter dat vijf levens gered worden dan dat een leven verdwijnt. Elk leven heeft **een intrinsieke waarde**. Die moet **gerespecteerd** worden. Deontologen hebben dan ook wat met respect.

Respect is iets dat in de handelingen van de mens en de houding tot uitdrukking moet komen, volgens deontologen (Van der Rijt, 2019: 131).

Mensen die kijken vanuit een ander denkspoor, de gevolgenethiek (de consequentialisten) neigen ertoe naar de gevolgen te kijken en vinden dan misschien de keuze voor de vijf mensen, die met een orgaandonatie geholpen zijn, moreel beter dan de keuze voor dat ene leven. Sommige gevolgenethici hebben geprobeerd rechtvaardigingen te vinden voor de keuze van vijf (Van der Rijt, 2019).

Deontologen vinden echter dat de gevolgsdenkers niet overtuigen in een verdediging van de keuze pro de vijf. Deontologen wensen bij de beoordeling van een morele daad dan ook niet alleen of primair naar de gevolgen van een daad te kijken. Het gaat deontologen om **de aard van de handeling**, zegt Van der Rijt (2019: 132) in een beschouwing over hedendaagse deontologie.

Hoe zit het met die andere casus: de zwemmer en de redder? Als een mens probeert de te water geraakte Joshua actief te redden, dan verdient de redder waardering omdat hij het leven van Joshua **respecteert**. Respect is een kernbegrip bij plichtethici.

Laakbaarheid

Wat is laakbaar handelen dan volgens deontologen? Het korte antwoord luidt: als men geen respect toont in een situatie met een morele dimensie waarin gekozen moet worden.

Stel, er staat een aantal mensen te kijken langs de waterkant als een kind plotseling door een windvlaag in een meertje belandt. Gaat het kind van acht jaar verdrinken? Niemand onderneemt een poging het kind te redden door in het water te springen. Het kind verdrinkt. Is het gedrag van de kijkers dan laakbaar?

In elk geval is niet sprake van veel respect en moreel hoogstaand gedrag als de kijkers niet overleggen wat te doen en wie wat kan doen. Een deontoloog zal meewegen of er overlegd is en iemand een poging tot redden heeft gedaan. De **handeling** en **handelingsintentie** telt en niet alleen het resultaat, namelijk dat iemand verdrongen is. Voor deontologen is een reddingspoging goed te verdedigen ook als het resultaat suboptimaal is.

Stel dat er drie kinderen te water raken. Je staat als ouder langs de kant. De twee dichtstbijzijnde kinderen in nood zijn vreemden voor jou, maar verder weg is jouw dochter spartelend en in nood. Wie ga je redden? De kinderen dichtbij of je eigen dochter die zich duidelijk verder weg in het water bevindt? Hedendaagse deontologen neigen ertoe dat de vader de eigen dochter moet proberen te redden. Daarmee heeft hij een relatie. Weliswaar is de kans op succes bij een poging om de twee dichtstbij zijnde drenkelingen te redden het grootst, maar deontologen menen dat als de vader zijn eigen kind niet gaat proberen te redden hij het ouderschap niet goed begrepen heeft (Van der Rijt, 2019: 133).

Conclusie: het morele gehalte van gedrag kan volgens deontologen nooit volledig bepaald worden door de consequenties van gedrag.

Voordelen van de plichtethiek

1. De plichtethiek is een van de toonaangevende denksporen (Van der Rijt, 2019: 130). Dat is het reputatie-argument.
2. De plichtethiek is praktisch. Ze kijkt naar de aard van de handeling en de gedragsregels die daarvoor relevant zijn. Neem de casus van de drenkeling. Wie passief aan de waterkant drenkelingen laat verdrinken, toont laakbaar gedrag. Zou je zelf gered willen worden, red dan ook een ander. Wie corrupt is als ambtenaar, voldoet niet aan de eis van onkreukbaarheid. Corruptie is laakbaar. Collusie is verboden. Collusie is de heimelijke verstandhouding om het opsporen van strafbare feiten te belemmeren.
3. De plichtethiek is uit te werken in integriteitscodes voor ambtenaren en politieke vertegenwoordigers en gekozen bestuurders. Deze codes worden wel gebruikt om gedrag van een bestuurder te beoordelen op integriteitsschendingen.
4. De plichtethiek is maatgevend voor het bezien van integriteitstragedies binnen organisaties en daarmee praktisch relevant (Becker, 2021).
5. Gevolgen van intenties en handelingen zijn van belang, maar voor plichtsethici nooit allesbepalend. Voor de analyse van morele praktijken is de deugdenethiek te verbinden met de plichtethiek en gevolgenethiek.
6. Tegenwoordig bedoelt men met deontologie doorgaans de plichtenleer voor een bepaald beroep. Per beroep is na te gaan welke bedoelingen en overwegingen van belang zijn. Denk aan

beroepsethiek en codes voor integriteit bij de politie en naar onderzoek van de morele weerbaarheid bij politiemensen (Van den Brink e.a., 2015).

Nadelen van de plichtethiek

1. Wie de plichtethiek volgt, komt voor de situatie te staan dat een actor moreel goed gehandeld heeft, maar de gevolgen ernstig en negatief zijn. De plichtethiek is in principe eenzijdig. Hieraan is te ontkomen door toch ook naar de gevolgen van een handeling te kijken en die te beoordelen.
2. De sprong van denken in termen van deugden naar plichten is volgens hoogleraar Kinneging een achteruitgang omdat plichtethiek ruimte biedt aan ongelooftwaardigheid en farizeeëgedrag bij het nakomen van plichten (Kinneging, 2005: 154). Deze auteur heeft meer op met de deugdenethiek dan de plichtethiek.
3. De plichtethiek heeft nog geen grote verzameling met resultaten van morele bezinning opgeleverd. Begrijpelijk want heel veel morele praktijken zijn nog niet vanuit plichtethiek 'doordacht'.

Wie behoort tot de plichtethici is John Rawls. Deze filosoof komt verderop nog aan bod.

5.3. De gevolgenethiek: over hoe daden uitwerken

In de gevolgenethiek staan de gevolgen van handelingen centraal bij een morele beoordeling van die handeling. Een handeling is op zich niet goed of slecht, juist of onjuist. Maar wat uit de handeling voortvloeit, is moreel wel relevant. Aldus de gevolgenethiek. De gevolgeneticus is gericht op het hoogste welzijn van de gehele samenleving of een gehele gemeente.

Utilisme

De **gevolgenethiek** wordt ook herkend als **utilisme**. Het utilisme is een **specifieke vorm** van gevolgenethiek. Utilisten vragen naar een bepaald type gevolg: **wat heeft het meeste nut?** Het utilisme wordt gekenmerkt door het feit dat het de gevolgen van handelingen afmeet aan een of meer waarden. Deze waarden zijn geluk, welzijn of genot.

Marcel Becker zegt het zo: 'Het utilisme is de theorie van de bestuurder die moeilijke afwegingen maakt' (Becker, 2021).

Een voorbeeld. Dit denkspoor gaat ervan uit dat de behandeling van zieken in coronatijd moet bijdragen aan de gezondheid en het geluk van zoveel mogelijk mensen. Een utilistisch geïnspireerde keuze heeft niks op met privileges voor rijken en anderen die vinden dat ze meer recht hebben op publieke voorzieningen, zoals een IC-bed in een ziekenhuis. Utilisten doen bij voorkeur niet aan uitsluiting.

Utilisten zijn bij voorbeeld voorstander van verplichte vaccinatie in geval van een pandemie omdat dit de meeste voordelen heeft voor alle burgers en voorkomt dat zij die geen vaccinatie willen andere burgers in gevaar brengen.

Vergelijking

De gevolgenethiek wordt ook wel het **consequentialisme** genoemd (Van der Rijt, 2019). Daarin staat *niet* de persoon van de handelende mens en zijn innerlijke kwaliteiten centraal, zoals in de deugdenethiek; ook *niet* de plichten of geboden ('gij zult ...') zoals in de plichtethiek, maar alleen **de gevolgen** van de handeling. Let wel: alleen de gevolgen. Zijn de gevolgen goed (positief), dan is de veronderstelling dat de handeling ook goed is.

De drenkeling uit het voorbeeld is daadwerkelijk gered, daar gaat het om. De bedoeling van de redder in het voorbeeld was om de drenkeling te redden, maar gevolgenethici laat dat onverschillig. Maar daar kijkt de gevolgeneticus niet naar. Als redden een bijproduct was geweest van een training van een zwemmer voor een kampioenschap is het de gevolgeneticus ook goed. En als de redder zich aan het klaarstomen is voor het diploma 'reddend zwemmen' dan is dat ook in orde. Voor de gevolgeneticus is het denken in termen van deugden en geboden 'slappe praat' van intentionalisten.

Zo gezien, heeft gevolgenethiek voordelen en beperkingen. Principes als eerlijkheid, medelijden of hartelijkheid zijn in deze optiek *niet* echt belangrijk. Het gaat om handelingen met positieve gevolgen.

Consequentialisten hebben het moeilijk met de morele kwalificatie van deugden, beloften, intenties en rechten. Nogmaals, het gaat hen om de gevolgen van daden voor allen. **Inertie verafschuwen ze.**

Grondleggers

Tot de aanhanger van de gevolgenethiek worden gerekend: David Hume, John Stuart Mill, Jeremy Bentham, N. Machiavelli en Peter Singer (zie o.a. De Lange, 2020).

Neem het utilisme volgens Jeremy Bentham. Het utilisme stelt het gevolg van de handeling centraal, met name het nut bij de morele beoordeling ervan, volgens Bentham. Goed is het wanneer de handeling nuttig is, slecht wanneer de handeling schadelijk is. De vraag is dan wel, wat is nuttig en waarvoor? Of wat is schadelijk? Met andere woorden, wat is het doel (= beoogde effect) waartoe de handeling een middel is?

Dit doel moet iets zijn dat *intrinsieke waarden* heeft, dus dat op zichzelf goed is. Dit betekent dat de utilist primair uitgaat van een **waardentheorie**. Hij heeft allereerst een notie van wat **intrinsiek goed** is en vervolgens acht hij de morele juistheid daarvan afhankelijk.

De waardentheorie waarmee Bentham zijn ethiek verbindt is het 'hedonisme'. De opvatting dat 'genot' het enige is dat op zichzelf goed is, en waarvoor al het andere instrumenteel is.

Corona

Heeft gevolgenethiek betekenis voor het begrijpen van de opvang van patiënten bij schaarste aan IC-bedden (IC= intensive care) als gevolg van het om zich heen grijpen van het coronavirus?

In tijden van het coronavirus en de *intelligente lockdown* in Nederland in de periode maart-juli 2020 streefde het kabinet-Rutte III na om de *volksgezondheid* voorop te stellen. Volksgezondheid ging toen even boven economie, werkgelegenheid, onderwijs en cultuur. Het voornamelijk uit medici samengestelde Outbreak Management Team (OMT) onder leiding van Jaap van Dissel (RIVM) adviseerde het kabinet bijna wekelijks. Het waren epidemiologen, virologen, microbiologen en intensivisten die ook de talkshows op TV bevolkten: Osterhaus, Coutinho, Vossen, Koopmans, Gommers. De pandemie leidde tot maatregelen. Het land ging intelligent op slot. Er kwam een beschermende muur om kwetsbare ouderen heen en mensen met een zwakke gezondheid. Er volgden tal van maatregelen: bij ziekte en klachten thuis blijven en de huisarts raadplegen; als gezonde burger zoveel mogelijk binnen blijven en thuis werken waar dat kan; anderhalve meter afstand houden bij winkelbezoek en in de overige publieke ruimte; het tot nader order verbieden van grote bijeenkomsten zoals voetbal, andere evenementen en bruiloften; het beperken van het openbaar vervoer voor anderen dan personen met een vitaal beroep.

Het virus moest worden teruggedrongen zodat we medisch gezien ook alle patiënten kunnen behandelen. Het moet niet zo zijn dat de gezondheidszorg de toestroom als gevolg van de pandemie

niet meer aankan door onder meer een tekort aan beschikbare verpleegkundigen, intensivisten en IC-bedden. Maar betekent dat ook dat 80-plussers met meervoudige ziekten ook lange tijd een IC-bed kunnen bezetten terwijl de overlevingskans nagenoeg nihil is? En moet er niet meer oog zijn voor het weer opstarten van de ondernemingen zoals café's en het openen van terrassen in de anderhalvemetersamenleving? Die vraag werd opgeworpen.

De coronacrisis laat zich wel bezien vanuit ethisch perspectief. Hier zijn nutsdenkers aan het woord gekomen die minder oog hebben voor individuen en het redden van de laatste oude zieke. Plichtsethici (Kantianen) hebben meer oog voor individueel welzijn dan utilisten.

Kracht en achilleshiel

Utilisten lijken in de coronacrisis het gelijk aan hun kant te hebben (De Lange, 2020). Maar de utilisten hebben ook een achilleshiel. Ze streven met landelijk beleid het goede na voor heel het land terwijl de drie Noordelijke provincies nauwelijks van doen hadden met een corona-uitbraak. Toch golden daarvoor dezelfde maatregelen. En, hoeveel bedrijven kun je dan door uniforme lockdownmaatregelen in april en mei failliet laten gaan? Premier Rutte zei voortdurend dat hij niets met zekerheid wist. Er was niet voldoende bekend van het virus en ook van maatregelen was niet zeker hoe ze uitpakten.

De Lange (2020) meent dat **empirie de troef is van de utilisten**, ook rond een coronacrisis. Het RIVM, de ROAZ en de GGD's meten volop. Er is een dashboard met gegevens gekomen, een early warning system, een surveillance van rioolwater, teststraten.

Empirie is tegelijk de achilleshiel van utilisten, meent De Lange. Mag een jongere van 20 jaar het laatst beschikbare IC-bed bezetten of een oudere van 45 jaar wiens leven ook het leven waard is? Utilisten zullen de totale capaciteit aan IC-bedden trachten te vergroten. Ze willen niet aan een leeftijds criterium.

Kritiek op utilisme

Dilemma's worden gebruikt om aan te tonen dat het utilisme tot onwenselijke situaties leidt. Een ethisch dilemma is een situatie waarbij iemand verschillende keuzen tot handelen heeft die betrekking hebben op moraliteit. Deze beslissing kan uitmonden in onwenselijke situaties. Een ethisch dilemma bevat altijd verschillende waarden. Een voorbeeld. Een vrachtwagenchauffeur rijdt op een smalle weg en ziet voor zich aan zijn kant van de weg twee wandelaars en aan de overkant een fietser. Hij kan er niet tussendoor dus hij remt, maar de remmen weigeren. Als hij niets doet rijdt hij twee mensen dood. Als hij naar links stuurt slechts een. Wat moet hij doen? Beide oplossingen richten schade aan maar twee doden is erger dan een.

Een andere vorm van dit dilemma is:

Een arts loopt in de gang van zijn ziekenhuis. Hij heeft twee patiënten met een zeer zeldzame bloedgroep. De ene heeft een hart nodig, de ander een lever. Maar die zijn niet voorradig en de patiënten zullen sterven. Dan komt hem een coassistent tegemoet waarvan hij weet dat zij dezelfde zeldzame bloedgroep heeft. De arts heeft hier ook de keuze. Doet hij niets, dan vallen er twee doden, maar hij kan ook ingrijpen en een coassistent opofferen.

Het probleem bij deze dilemma's is dat een keuze moet worden gemaakt tussen één dode of meer doden. Het utilisme bepaalt dat de utiliteit (geluk, plezier etc.) altijd gemaximaliseerd moet worden en dus gekozen moet worden voor de dood van het minst aantal personen.

Deze keuze wordt door de **deontologische ethiek** bestreden. In de kantiaanse ethiek, vernoemd naar Immanuel Kant, bijvoorbeeld, verbiedt de categorische imperatief dat men mensen gebruikt als een middel. Er kan aldus nooit iemand sterven om bijvoorbeeld organen te leveren voor meerdere personen.

Plichtsethische Kantianen stellen dat utilisten te weinig oog hebben voor het individuele leven of voor pluriformiteit.

Voordelen

De ethicus Frits de Lange (2020) stelt dat denken in termen van gevolgenethiek veel goeds gebracht heeft. De gevolgenethiek heeft dus voordelen.

1. Deze benadering geeft een duidelijk criterium om te kunnen beoordelen wat moreel goed is: 'gunstige gevolgen' of de minste schade. Maar geluk voor iedereen is niet goed meetbaar. Wanneer ben je klaar?
2. De gevolgenethiek is zeker van belang voor mensen die werkzaam zijn in de gezondheidszorg, bij de politie of bij een reddingsbrigade. Bij de reddingsbrigade tellen niet de zielenroerselen van de kaptein van het reddingsschip, maar of het echt lukt om drenkelingen te redden.

Nadelen

Dan de nadelen van de gevolgenethiek.

1. Een nadeel van de gevolgenethiek is dat het alleen *de gevolgen* zijn die een handeling moreel goed maken. De kwaliteit van de handeling *zelf* blijft daarmee grotendeels buiten schot. Dat is niet goed verdedigbaar. Het is immers denkbaar dat een daad moreel verwerpelijk is, maar de gevolgen positief zijn. Stel dat twee groepen vechten en een groep wordt uitgemoord, dan is er daarna een vreedzame hegemonie van de overwinnaar. Een groep heeft de leiding. De strijd is uitgebannen. Maar is dit gedrag vanuit moreel perspectief gewenst en verdedigbaar? Nee. Critici beweren dat ethisch handelen iets anders veronderstelt dan het slechts optellen van de morele kwaliteit van de gevolgen.
2. Een tweede zwakte, betreft de gerichtheid op gevolgen van uitbuiting, onderdrukking, mensenhandel of slavernij of de verdoezeling daarvan. Utilisme is 'link' in handen van totalitaire machthebbers, die beslissen over gevolgen. Of in geval van gezondheidszorg bij beddenschaarste: wie er mag sterven, wie niet?
3. Een daarmee samenhangend kritiekpunt is dat in het dagelijks leven morele regels wel degelijk bestaan en er moreel gezag vanuit gaat. De rechtsstaat produceert in wetten, uitspraken van rechters en jurisprudentie tal van regels. Critici menen dat deze strafrechtelijke gedragsregels en andere regels en de handelingen zelf toch ook meegenomen zouden moeten worden in de oordeelsvorming en niet alleen de gevolgen. De consequentialisten hebben daarop gereageerd door werk te maken van *regelutilitarisme*. Omdat mensen niet alle gevolgen van handelingen kunnen voorzien of overzien, is een geschikte aanpak volgens bepaalde utilitaristen om zich te conformeren aan de heersende sociale normen, zeker als die in het strafrecht en andere wetten zijn vastgelegd. Critici menen dat dit conservatief is.
4. Het individu wordt verwaarloosd. Een beperking van de gevolgenethiek is dat deze geen praktische richtlijnen geeft voor hoe individuele mensen zouden moeten handelen in geval van morele situaties en dilemma's. De ethicus die uitgaat van gevolgen moet nog werk verrichten en creatief worden.
5. De gevolgenethiek is enigszins gedateerd, meent De Lange. Dat komt omdat die oorspronkelijk ontworpen is om in de negentiende eeuw en daarna de belangen af te wegen tussen individuen en groepen, en groepen onderling (De Lange, 2020).

De Nijmeegse ethicus Marcel Becker stelt dat hij nog nooit een zuivere utilist, deugdenethicus of plichtethicus tegengekomen is (Becker, 2021). Wie praktisch gericht is, zal oog hebben voor de combinatie.

Aan bezwaren tegen de gevolgenethiek of het utilisme wordt al een eind tegemoet gekomen wanneer een ethicus kijkt naar zowel de intenties achter keuzen en handelingen, als de kwaliteit van de handelingen zelf en naar de kwaliteit van de gevolgen.

5.4. De principe-ethiek: beginselen in de context

Een arts komt er bij het maken van ethisch relevante keuzen in een concreet geval niet met deugdzaam zijn (deugdenethiek) en deontologische zuiverheid, een politieagent evenmin. De principe-ethiek heeft oog voor de actualiteit en praktische situaties en dilemma's. Er is ruim baan voor de dilemma's van individuen, zoals bij orgaandonatie (zie o.a. Widdershoven, 2000: 23). De principe-ethiek zoekt het antwoord op concrete probleemsituaties in een methodische werkwijze. Door middel van analyse, specificatie en afweging gaat men in een betreffend geval na wat de juiste oplossing is.

De principe-ethiek is **breder** dan dat die in de gezondheidszorg een toepassing vindt, maar 'de principe-ethiek heeft in de afgelopen decennia wel een dominante positie verworven in de gezondheidsethiek', aldus Guy Widdershoven (2000: 159). Met de komst van de principe-ethiek en de dilemmadialoog kwam er **een eind aan de rol van de paternalistische arts** (Widdershoven, 2000: 159).

De principebenadering impliceert volgens de Maastrichtse ethicus een opvatting van ethiek die 'individualistisch is, rationalistisch en principieel' is. Het is volgens deze benadering **het individu** dat beslissingen neemt ten aanzien van het eigen leven, maar wel in een **interactiebalans** met een of meer hulpverleners. Daarvoor moet het individu **informatie** krijgen en **ruimte** om zelf mee te denken of te beslissen. Waar mensen met elkaar te maken hebben, moet de een de ander niet in diens vrijheid beknotten.

De positie van de **hulpverlener** moet benoemd worden. Een hulpverlener is in deze principeoptiek niet verplicht alle wensen van een patiënt zo maar in te willigen. Een hulpverlener kan beslissingsvrijheid hebben. Wetgeving en verdere normering kan van invloed zijn op de keuzen bij een deze of die kwestie. Denk maar aan euthanasie. Hier is beraad tussen arts en patiënt gevraagd (verder Berghmans, De Wert en Van der Meer, 1991).

Vier principes

Welke principes zijn aan de orde in de principe-ethiek? De kern van de principe-ethiek is dat **individuele mensen** zelf moeten kunnen beslissen over hun leven zo lang ze maar niet treden in dat van een ander en de vrijheid van de ander aantasten. Het beginsel van **respect voor autonomie** en dus voor eigenstandigheid is essentieel. Niet-inmenging in de persoonlijke levenssfeer dus (Widdershoven, 2000: 21).

Naast autonomie is **rechtvaardigheid** een belangrijk principe naast autonomie. Daarmee komen maatschappelijke normen het proces van keuzen binnen. Denk aan orgaandonatie. Dat is een thema waarmee de principe-ethici wel raad weten want het is **primair** een individuele zaak (autonomie) en een zaak van maatschappelijk belang (rechtvaardigheid) omdat afstaan van een vitaal orgaan aan een ander mens aan de orde is. Volgens principe-ethici beslist de arts hier niet alleen over, maar zeker ook de patiënt, in dialoog.

Stappenplan

Volgens principe-ethici zijn **vier principes** belangrijk: weldoen; niet-schaden van de ander; respect voor autonomie bij het maken van keuzen; rechtvaardigheid (Widdershoven, 2000: 23). In een concreet

geval, bij een ethisch probleem, moet bekeken worden wat precies het (ethisch) probleem (van goed of kwaad) is en welke waarden en principes in het geding zijn. Wellicht gaat het om andere dan deze vier. Een **stappenplan** moet dat duidelijk maken. Een stappenplan begint met de verkenning wat er ethisch is aan een probleem.

Dilemmabespreking belangrijk

De praktijk laat zien dat waarden vaak botsen en dat dialoog over dilemma's, kiezen voor de ene of andere waarde, belangrijk is. Principe-ethici koesteren de **dilemmabespreking**. Dat zit zo.

In het leven spelen allerlei principes, waarden, normen, wetten. Deze komen samen in een situatie waarin mensen personen treffen met een zelfde beroep. Denk aan specialistische artsen die werken in een ziekenhuis of politiemensen die behoren tot een eenheid. Handelen gericht op goed en kwaad kan niet altijd op basis van uitsluitend vakmatige competentie en een wet met een norm, of een protocol, beroepscode, specifieke integriteitscode of intervisie-ervaring. In de politiewereld is daarom jaren terug overgegaan naar het organiseren van **besprekingen** in termen van dilemma's. In de wereld van de handhaving van rechtsregels zijn dat politiemensen, opsporingsambtenaren en inspecteurs. Zij komen voor allerlei dilemma's te staan. Een voorbeeld.

Harddrugs (XTC, cocaïne, heroïne etc.) bezitten, verhandelen, verkopen of maken is geheel verboden. Het is niet strafbaar om harddrugs te gebruiken. Cocaïnebezit is voor een agent ook verboden. Maar mag een politieman op bureau Warmoestraat in Amsterdam toch in bijzondere omstandigheden een tot twee kilo cocaïne onder zich houden, opgeborgen in een kluis, na een melding hierover aan de leidinggevende, met het doel de cocaïne te gebruiken om boeven te vangen, als het moet. De uitkomst van een ethische bezinning in Amsterdam is geweest dat dit enkele decennia terug onder voorwaarden binnen de politie tijdelijk werd toegestaan. De leidinggevende wist er immers van en de keuze goed beargumenteerd. Of dit nog praktijk is, is onbekend. Daar gaat het nu ook niet om. De kern is dat de open **dilemmagerichte dialoog** verder kan brengen. Om een dilemma te etaleren moet = nogmaals gesteld - een methodisch stappenplan gevolgd worden.

Beauchamp & Childress

Ook in de artsenwereld is de principe-ethiek aan de orde (Widdershoven, 2000: 27). Respect voor autonomie heeft zich immers een prominente plaats verworven in de gezondheidszorg. Autonomie is niet meer weg te denken en is zelfs gecodificeerd in het gezondheidsrecht. De wenselijkheid om principes op een verantwoorde manier af te wegen wordt breed erkend. Denk maar aan het overleg tussen arts en mens in geval van een overweging van **euthanasie**.

Een van de meest gebruikte theorieën in de medische ethiek is de **principe-ethiek** van Tom Beauchamp & James Childress (2012). Deze theorie sluit goed aan bij de belevingswereld van artsen. Artsen kunnen hier doorgaans goed mee uit de voeten wanneer ze reflecteren op hun eigen handelen en interactie met een patiënt.

De theorie van Beauchamp & Childress bestaat uit vier principes.

1. De arts dient te handelen in het belang van de patiënt.
2. Belangrijk is ook dat de arts meeweegt hoe groot de kans is dat de behandeling succes oplevert of de patiënt zal schaden.
3. Autonomie verwijst naar het recht van de patiënt om te kiezen voor een behandeling of deze te weigeren.
4. De arts moet meewegen of de inzet van schaarse middelen bij de beslissing van wel of geen (verdere) behandeling redelijk is.

Deze principes staan in **morele dilemma's** vaak op gespannen voet met elkaar. Sta je voor een dergelijk dilemma, dan zul je het belang van deze principes tegen elkaar moeten afwegen. Een procesmatige benadering helpt hier, dus is een stappenplan nuttig.

Dat de theorie van Beauchamp & Childress uit vier principes bestaat, wil overigens niet zeggen dat andere principes geen rol kunnen spelen bij medisch-ethische dilemma's. In werkelijkheid spelen er nog meer dan deze vier (Widdershoven, 2000). Dit perspectief is vooral een methode voor ethische reflectie. Een leidinggevende zal daaraan behoefte kunnen hebben.

Corona

Een ander voorbeeld dan orgaandonatie of euthanasie betreft de vraag of mensen toegelaten worden tot een *intensive care*-afdeling in coronatijd als de afdeling bijna aan het maximum zit qua capaciteit. Medische afwegingen staan voorop. Stel er is medische noodzaak, maar er zijn toch nog meer patiënten dan er IC-bedden zijn. Een mogelijkheid is: zoek dan naar een IC-bed buiten het eigen ziekenhuis. Stel daarmee komen we er niet. Niet-medische overwegingen van ethische aard komen na de medische aan bod. Dat voert naar triage.

In mei 2020 is een concept deel 2 van het Draaiboek voor toewijzing van IC-bedden opgesteld. Dat handelt vooral over niet-medische afwegingen bij schaarste. Dit heet ook wel het **triageprotocol** voor overvolle IC's ten tijde van een pandemie (Jongepier, 2020; De Jong, 2020).

Leent zoiets zich voor bezinning per patiënt vanuit de principe-ethiek? Niet goed want in geval van een IC-opname is doorgaans haast aan de orde. Het ontbreekt aan tijd om tot rustige dilemmabesprekingen per patiënt te komen.

Triage is het beoordelen van slachtoffers bij ongevallen, rampen, pandemieën in relatie tot de spoedeisende hulpafdeling in ziekenhuizen, waarbij patiënten in verschillende categorieën verdeeld worden al naar gelang de ernst van het ziekte- en overlevingskansbeeld. Mensen met een ernstig ziektebeeld, maar met een korte ligduur gaan dan voor. De overweging is dat veel mensen met een korte ligduur en een redelijke kans op overleven een bed gunnen beter is dan een individueel iemand helpen met een lange ligduur en een geringe overlevingskans. De gevolgenethicus weet met deze afweging wel raad. Vele jongeren gaan vóór de eenling.

Dit triagewerk wordt vaak gedaan door triagisten van de Geneeskundige Hulpverlening bij Ongevallen en Rampen (GHOR). Joshua, de drenkeling in ons voorbeeld, kwam niet voor triage in aanmerking. Hij werd vrij snel gered. Hij hoefde niet naar de IC.

De principe-ethiek is niet 'onomstreden' (Widdershoven, 2000: 159). De principe-ethiek heeft voor- en nadelen, pros & cons.

De voordelen overheersen

1. De principe-ethiek koestert de autonomie van het individu, zij het dat erkend wordt dat de mens een sociaal wezen is dat interactief is. In de principe-ethiek zijn het niet de anderen (artsen etc.) die beslissen over het individu, bij voorbeeld over orgaandonatie of het moment van sterven.
2. Omdat in de principe-ethiek het individu vertrekpunt voor analyse is, is deze benadering vooral van toepassing in de gezondheidszorg. Gezondheidszorg heeft immers van doen met genezen van een individu of categorie individuen.
3. Vanuit de principe-ethiek wordt een methodische werkwijze aanbevolen.

4. De benadering staat toe dat op basis van bespreking van praktische dilemma's, waardenbotsingen, verder gedacht wordt. Per ethisch probleem moet bekeken worden welke principes in het geding zijn en waar die op elkaar botsen (Widdershoven, 2000: 25, 53, 61).

Nadelen

1. Orgaandonatie leent zich voor een dilemmadialoog in het licht van botsende waarden. Maar er zijn gevallen waarop de principebenadering geen vat krijgt (Widdershoven, 2000: 28)/
2. De narratieve benadering behelst het vertellen van een verhaal. Dan kunnen gebeurtenissen en spanningen in samenhang een plaats in het verhaal krijgen. Daardoor komt het unieke van de samenhang in beeld, beter dan in de principebenadering (Widdershoven, 2000: 28).

Vergelijking

Naast het principeperspectief is sinds enige tijd een aantal alternatieve benaderingen te onderkennen. In dit verband wordt de narratieve benadering genoemd en de discoursbenadering. In deze beide benaderingen komt **de contextualiteit** meer naar voren dan bij denken in termen van principes.

De narratieve benadering richt de aandacht niet op een methodische werkwijze of een dilemma maar op de algehele wijze waarop mensen hun leven hebben vorm gegeven in relaties met anderen. Dat laat zich in een verhaal gieten, bij voorbeeld een zoektochtverhaal naar zin en betekenis van het leven.

De discoursbenadering accentueert niet een model van individuele afweging en besluitvorming maar **een deliberatief proces** waarbij meerdere perspectieven op een ethisch vraagstuk vanuit meerdere betrokkenen dan het individu zelf naar voren worden gehaald (Widdershoven, 2000: 160).

Deze narratieve benadering en het discoursperspectief lenen zich voor bezinning op bepaalde vraagstukken van gezondheidszorg en specifiek zo iets als een wilsbeschikking in het kader van levensbeëindiging.

5.5. De mensenrechtenethiek: grondrechten in beeld

De vijfde benadering van goed en kwaad, het volgende denkspoor, is de mensenrechtenethiek. De term is van Kinneging (2005: 156) die verwijst naar de rechten van de mens. Grondleggers ervan zijn Thomas Hobbes en John Locke. In deze denkwijze komt naar voren dat de mens geboren wordt met bepaalde rechten die onvervreemdbaar zijn. Goed en kwaad worden gedefinieerd in termen van deze rechten.

Deze ethische traditie is **niet** gericht op eigen gedrag van een mens, maar meer op de vraag of **een ander** de rechten van jou wel of niet **schendt**. Het gaat dan om de vraag of **anderen** tekortschieten (Van Boven, 2001).

Aan welke mensenrechten valt te denken? Aan rechten waarop iedereen aanspraak kan maken, ongeacht herkomst, nationaliteit, overtuiging, geslacht, wettelijke status of andere kenmerken. Voorbeelden zijn het recht op leven, het recht op bescherming tegen marteling en het zelfbeschikkingsrecht, het kiesrecht, het recht op vrije meningsuiting, het recht op vrijwaring van discriminatie. Dit zijn het soort rechten dat in een Grondwet wordt opgenomen.

Soorten rechten

Er bestaan meerdere soorten rechten.

Ten eerste zijn er de burgerrechten en politieke rechten. Dat zijn de klassieke grondrechten, zoals het recht op leven en vrije meningsuiting.

Ten tweede zijn er de economische, sociale en culturele rechten. Denk aan het recht op voedsel, onderdak, inkomen, scholing. De nadruk ligt op sociale rechtvaardigheid.

Ten derde zijn er de collectieve rechten, zoals het recht op zelfbeschikking, het recht op beheer van eigen grond en een eerlijke welvaartsverdeling.

In iedere samenleving ontstond door de eeuwen heen een set normen en waarden plus rechten die al dan niet waren vastgelegd in wetten. Deze traditie kreeg een impuls met het verschijnen van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (UVRM, 1948) en het Europees Verdrag voor Bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele Vrijheden (EVRM, 1950).

Later is de taal van mensenrechten uitgebreid tot rechten van de vrouw, rechten van het kind, van de patiënt, van de werknemer, van de allochtoon en ga zo maar door.

Een recent politiek discussiepunt in Nederland was het VN-Migratiepact. Dat is een internationale overeenkomst, ook wel het Pact van Marrakesh genoemd. Het is een intentieverklaring die alle aspecten van internationale migratie beoogt te omvatten. Het pact is eind 2018 bekrachtigd door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.

Voordeel

Een mens die denkt in termen van rechten beziet de wereld vanuit een ander perspectief dan wie zich afvraagt of hij of zij deugden wel of niet activeert of plichten verzaakt of let op gevolgen van een handeling. De mensenrechtenethicus kijkt of **anderen tekort schieten** en in overtreding zijn en hun plicht verzaken.

Een implicatie van de mensenrechtenbenadering is dat in de wereld op grote schaal **schending** van mensenrechten kan worden aangewezen. Denk aan de onderdrukking van vrouwen in Aziatische landen, aan schending van privacy door op internet actieve bedrijven.

Een tweede implicatie is dat **menselijke waardigheid** een centraal begrip wordt (Dworkin).

Een derde implicatie is dat allerlei **nieuwe belangen** onder de terminologie van rechten van de mens worden gebracht, zoals rechten van toekomstige generaties, van dieren en van het milieu of aspecten daarvan zoals biodiversiteit.

Nadeel

Het gevolg is dat juridische processen dreigen vast te lopen. Een nadeel van deze benadering is dat veel in het EVRM geformuleerde rechten bij wet beperkt kunnen worden vanwege een beroep op veiligheid, bescherming van de openbare orde of goede zeden en wat dies meer zij. Interpretatie daarvan vraagt veel juridisch werk. Daarbij treedt het Europees Hof in Straatsburg aan (zie ook Soeteman, 2018: 40).

De mensenrechtenbenadering is niet erg geschikt voor persoonlijke oordeelsvorming of om te komen tot een praktische handreiking. De casus van Joshua valt er niet mee verhelderen.

5.6. De ethiek van ontplooiing: menselijke waardigheid en kansen

Is er nog een ander perspectief? De ethicus Eduard Kimman (2009) spreekt van een denkspoor dat hij betitelt als het ontplooiingsdenken. Daarin staat de menselijke waardigheid en het zich ontplooiën als mens centraal. Kimman geeft het voorbeeld van inspraak en medezeggenschap. De wijze van

functioneren van een organisatie kan intern besproken worden in een breed overleg waarin velen gerespecteerd worden en een inbreng kunnen hebben. Iedereen is het waard om de gelegenheid te krijgen bij te dragen aan de bezinning op het eindresultaat. Medezeggenschapsconstructies doen recht aan de waardigheid van werknemers. Medezeggenschap geven duidt op toepassing van het ontplooiingsdenken.

Andreas Kinneging ziet dit perspectief ook. Centraal hierin staat zijns inziens de **unieke mens**, de unieke staat (Kinneging, 2005: 159). Leidraad voor het leven is **zelfontplooiing**, zichzelf zijn. Authenticiteit is het motto. **Zelfkennis** ('wie ben ik werkelijk?') en **zelfreflectie** zijn begrippen die hier centraal staan.

Het heeft meer zin uit te gaan van het individu, dat authentiek is en zichzelf kan ontplooiën dan een universele verklaring van mensenrechten te benadrukken. Er moeten in dit perspectief geen rechten worden overgenomen want wat goed is voor de een is dat niet zonder meer voor de ander.

Denker

Een denker die in deze (sterk humanistisch georiënteerde) benadering past, is Isaiah Berlin. Berlin schreef over **vrijheid** en gebruikte daarbij twee concepten: positieve en negatieve vrijheid. Hoe groter het privédoel, hoe groter de negatieve vrijheid.

Negatieve vrijheid is het vermogen om zelf te doen wat in het eigen vermogen ligt. Daarmee wordt dit concept de kern van het liberalisme. Het liberalisme is vooral gericht op bescherming van het privédoel. De rechtvaardiging hiervoor ligt bij Berlin in het **waardenpluralisme**. Dat impliceert de erkenning dat het onmogelijk is om een verdediging te vinden voor objectieve, universele en eeuwige waarden die iedereen overtuigt.

Positieve vrijheid verwijst naar het vermogen van mensen om heer en meester te zijn over het eigen leven en daaraan ook richting te geven. Positieve vrijheid komt als streven voort uit de wens zelf te kiezen en gemaakte keuzen te rechtvaardigen. Vanuit positieve vrijheid wordt zelfverwerkelijking in principe mogelijk. Berlin heeft zich vervolgens ook bezig gehouden met ontsparingen van positieve vrijheid (Blokland, 2018: 57).

Voordeel

Dit perspectief heeft recent aan betekenis gewonnen. Winst is de erkenning dat goed en kwaad voor iedereen anders kan liggen.

Nadeel

Het nadeel van deze conceptualisering is dat subjectivisme en relativisme hoogte vieren, aldus de Leidse commentator Andreas Kinneging (2005: 160).

Dit denkspoor lijkt een 'Unvollendete'.

5.7. De narratieve benadering: het samenhangend verhaal

Een alternatieve visie op goed en kwaad is de narratieve benadering. Deze benadering heeft wat te bieden wat een lezer uit de andere perspectieven nog niet of niet goed kon destilleren. De narratieve ethicus kijkt vooral naar de **verhalen** van mensen en hun biografie. Met een levensverhaal, episoden daaruit of een aspect komt de tijdlijn in beeld: het geluk en de pech in het leven, de zoektocht, het ploeteren om het kwade te ontlopen of omarmen en het goede te vinden. Een verhaal kan ratio en gevoel omvatten.

Het narratieve verhaal kan bij voorbeeld een verhaal zijn van een gezin met twee geestelijke gehandicapte kinderen dat ploeterde om de kinderen in liefde op te voeden, aangepast onderwijs te laten volgen en ze een toekomst te bieden door aangepast werk en recreatie. Wat is het goede doen onder deze omstandigheden? Waar liepen ze tegenaan? Hoe blijf je te midden van de bureaucratisch betrokkenheid van instanties in de sfeer van onderwijs, gezondheidszorg en jeugdzorg toch het goede doen voor de kinderen en als gezin op de been?

Leefwereld

In de narratieve ethiek wordt onderscheid gemaakt tussen systeemwereld en leefwereld. De systeemwereld beschouwt een sector of organisatie als een doelgerichte structuur met een eigen jargon op het vlak van mensen, middelen, doelen, prestaties en verantwoording. Verhalen geven doorgaans meer zicht op de leefwereld van betrokkenen dan op de systeemwereld (Widdershoven, 2000: 65).

Enige verduidelijking kan hier behulpzaam zijn. In zijn boek *'Theorie des kommunikativen Handelns'* uit 1981 maakt Jürgen Habermas onderscheid tussen **leefwereld** en **systeemwereld**. In de leefwereld wordt communicatieve rationaliteit gebruikt, dat wil zeggen dat een redelijk gesprek tussen gelijken nagestreefd wordt, op basis van argumenten en zonder macht. In de systeemwereld is instrumentele rationaliteit het referentiepunt. Volgens Habermas bestaat de neiging vanuit de systeemwereld de leefwereld te koloniseren, binnen te dringen door bepaald jargon te introduceren. Dat kan een vervreemdend effect hebben. Toegespitst op de gezondheidszorg, het is voor patiënten niet meer duidelijk wat het ziekenhuis precies doet als zijn medisch probleem wordt verdingelijkt tot een eenheid. Een diagnose-behandelcombinatie (dbc) –ook bekend als DBC-zorgproduct – is een code van negen cijfers die iets zegt over de inhoud van het totaal aan ziekenhuisactiviteiten (diagnostisering, behandeling en controles). Met andere woorden, aan de hand van de DBC krijgt men informatie over het totale behandeltraject van een patiënt. DBC-zorgproducten worden gebruikt binnen de specialistische ziekenhuiszorg evenals de geestelijke gezondheidszorg (GGZ). De arts of behandelaar bepaalt welke DBC wordt afgegeven.

Alle prestaties die te declareren zijn worden uitgedrukt in zogenaamde DBC (of DOT)-zorgproducten. Er zijn in 2019 ongeveer 4.400 DBC-zorgproducten.

Het unieke

Terug naar de mens en het narratieve. Elk leven kent een **unieke** levensgeschiedenis. Volgens de narratieve ethiek kan een verhaal gebeurtenissen uit een leven in **samenhang** zien, in een verband plaatsen. Wat mensen overkomt, krijgt een plaats in het verslag van hun leven. Mensen geven vorm aan het eigen leven in affectieve en andere relaties tot medemensen. Dat sluit niet uit dat ze vrij zijn, maar autonomie is geen 'superautonomie' in isolement.

Het levensverhaal is altijd een ethisch geladen verhaal

Verhalen vertellen wat mensen op allerlei momenten onder omstandigheden van 'zon, kou, mist, droogte of regen' deden en vonden dat ze moesten doen. Een leven is nooit een verhaal als een zaklamp zonder batterij. Wat mensen in hun leven doen, is doorgaans geen kwestie van een bewuste, rationalistische afweging. Verliefdheid, verraad, verdriet is meestal geen gevolg van een kosten-batenanalyse. De conclusie kan dus niet anders zijn: een verhaal met horten en stoten in een kring vertellen, is de moeite van het beluisteren waard. Een verhaal is een poging het leven of een episode of aspect te duiden (Widdershoven, 2000: 53). Het verhaal kan ook een op schrift gesteld verhaal zijn. Het concept '**storytelling**' past goed in de narratieve ethiek (Abma, 1998).

Mogelijkheid

Een verhaal kan inzicht geven waar iemand qua lijden en geestelijke gesteldheid vandaan komt en waarheen hij of zij wil. U raadt het al, dit is een sterk emancipatiegericht denkspoor dat kan aansluiten op het denken in termen van breuklijnen, omslagpunten, tragiek, berusting en ontplooiing.

Uitgangspunt

Deze benadering gaat ervan uit dat burgers eenheid in hun leven brengen door het vertellen van verhalen, waarin innerlijke kwaliteiten (deugden) en intenties (plichten) en gevolgen van handelingen **samen komen**. Dat wordt **narrativiteit** genoemd. Mensen bouwen *niet* aan hun persoonlijkheid door bewuste afwegingen vanuit een grondstructuur van deugden, goede bedoelingen (plichtethiek) en goede consequenties (gevolgenethiek), maar ze vertellen hun eigen levensverhaal ('zo is het gegaan') en zoeken naar eenheid en harmonie ('waar wil ik uitkomen?').

Volgens Paul Ricoeur hebben verhalen van mensen een ethische kwaliteit. Ze geven aan waarop het handelen gericht is, welke waarden nagestreefd worden. 'Ze zeggen ons wie we zijn en hoe we moeten handelen', zo vat Widdershoven (2000: 55) samen..

Martha Nussbaum

Een denker in deze narratieve traditie is Martha Nussbaum (zie o.a. Boenink, 2005). Nussbaum publiceerde in 1986 het boek '*The Fragility of Goodness*', vertaald als '*De breekbaarheid van het goede*'. Daarin stelt ze dat een geslaagd of gelukkig leven afhangt van zaken die buiten onze controle vallen: binding aan anderen, hindernissen van feitelijke omstandigheden en de eigen passies. Deze auteur ziet het leven niet als resultaat van rationele beslissingen maar eerder als een botsing van waarden. Waarden hebben vooral emotionele kracht. In de narratieve ethiek bestaat veel aandacht voor het niet-rationele, voor zoeken en tasten, voor worsteling, voor innerlijke strijd, voor adaptatie en verzet. En dat zien we in het werk van Nussbaum terug.

In een later werk (geschreven met A. Sen) stelt zij dat elk mens recht heeft op een volwaardig functioneren op basis van een menselijk minimumniveau. Daarvoor wijst ze tien vermogens aan: lichamelijke gezondheid; lichamelijke onschendbaarheid; zintuiglijke waarneming; verbeeldingskracht en denken; gevoelens kunnen uiten; praktische rede; sociale banden; erkenning van andere biologische soorten; mogelijkheden tot spel en vormgeving van de eigen omgeving. De kwaliteit van leven laat zich vertalen als de vrijheid van mensen om te kiezen het leven te leiden dat ze - binnen de grenzen van het redelijke - graag willen leiden.

Deze wijze van zien – volgens Nussbaum een wat intuïtief opgestelde lijst - is een opstap naar de al behandelde mensenrechtenbenadering.

Wat is het beeld van goedheid? Nussbaum stelt dat het niet altijd eenvoudig is om te weten wat goed is en slecht is in een mensenleven (Widdershoven, 2000: 60). Het leven is een zoektocht. Nogal eens is er strijd tussen waarden en principes. Mensen krijgen te maken met tegengestelde eisen. Dan is geluk nodig om ongeschonden verder te kunnen, het noodlot te vermijden en het goede te doen.

De comapatiënt na driekwart jaar nog langer bijstaan als er geen perspectief op ontwaken is of toch niet meer? Hoever moet liefde gaan? Moeder laten inslapen of blijven bijstaan ook als een draagbare levenskwaliteit er niet meer is?

Het goede komt pas na reflectie naar boven. Er is niet een weg naar het paradijs van goedheid. Juist de narratieve ethiek heeft hier oog voor.

Bespreken van verhalen

Een element in de narratieve ethiek betreft het uitwisselen van verhalen (Abma, 2006). Het luisteren en uitwisselen van verhalen kan leiden tot een groter onderling begrip tussen betrokkenen, mits sprake is van respect, openheid, betrokkenheid en inclusie. Een dialoog kan leiden tot consensus, maar dat hoeft niet. Juist verschillen geven aanleiding om splijtende issues te genereren en te leren van elkaar.

Voorwaarden voor een dialoog zijn het willen meedoen, actief luisteren en zich kunnen verplaatsen in de ander. Een dialoog over verhalen gestalte krijgen in een verhalenworkshop. Dat is een bijeenkomst waarin een kleine groep van deelnemers reageert op verhalen. De deelnemers lezen de verhalen en worden uitgenodigd om de verhalen te relateren aan eigen ervaringen of expertise. Vervolgens ontwikkelt zich een gesprek over de verhalen, hetgeen kan uitmonden in meer wederzijds begrip.

De **facilitator** van dit proces zal niet alleen verhalen verzamelen en presenteren, maar ook een proces organiseren om een dialoog over verhalen mogelijk te maken. De rol van facilitator omvat het creëren van condities voor een dialoog, zoals een veilige omgeving, en indien nodig het geven van uitleg zodat groepen elkaar beter leren begrijpen. Zo kan bijvoorbeeld de dienstverlening meer afgestemd worden op de behoeften van cliënten door hun verhalen voor te leggen aan professionele medewerkers.

Vergelijking

Achter elk ethisch perspectief gaat een mensbeeld schuil. Welk hier?

De principe-ethiek laat zien dat er dilemma's zijn maar benadrukt meer dan de narratieve benadering dat er rationele uitwegen zijn. De principe-ethicus zoekt naar die ene waarde die het meest relevant is. Is de principe-ethiek individualistisch, rationalistisch en principieel, de narratieve benadering van ethiek accentueert het levensverhaal, wie daarbij betrokken is, is intersubjectief, deliberatief en praktisch (Widdershoven, 2000: 160, 161). De narratieve ethiek erkent dat particuliere moraliteit bestaat. Het is bij bezinning niet per se nodig dat morele normen universeel zijn (Rummens, 2007: 86).

Zowel in de principe-ethiek als in de narratieve ethiek is de aandacht gericht op de wijze waarop mensen hun leven vorm geven in relaties met anderen. Anders gesteld, het gezamenlijke leven wordt niet ingericht op basis van bewuste beslissingen van elk individu afzonderlijk. Maar in aan tijd en plaats gerelateerde processen van ervaringen uitwisselen, bezinning, overleg en onderhandeling. De mensen leven praktisch. Ze moeten doorgaans oplossingen verzinnen voor problemen, voor wat op hun weg komt. Dat gebeurt door open te staan voor de ander, te luisteren, te redeneren. Daarbij spelen niet alleen argumenten een rol maar ook gevoelens en emoties een rol.

Ethiek gaat over praktisch inzicht in dat handelen. Elke benadering werkt iets uit. De narratieve aanpak introduceert het concept van de narratieve identiteit als zoektocht. Verhalen bieden houvast in het duiden en vinden van rechtvaardigingen voor handelen of niet-handelen.

Wat kan het commentaar zijn op dit perspectief?

Voordelen

1. Verhalen laten zien waar het handelen van een individu op is gericht, welke waarden door het handelen nagestreefd worden. Wellicht komt ook het op het eerste zicht verborgene naar voren (Widdershoven, 2000: 55, 78).
2. De narratieve ethiek kan worden toegepast in de gezondheidszorg. Door middel van verhalen wordt niet alleen de kijk van artsen en verpleegkundigen maar ook de beleving van patiënten naar voren gehaald.

3. De narratieve ethiek benadrukt het belang van emoties voor de ethiek en daarmee voor de concrete praktijk van handelen (Widdershoven, 2000: 59).
4. De narratieve ethiek start vanuit alledaagse overtuigingen. Ze haalt door middel van verhalen naar voren wat volgens patiënten goed is (Widdershoven, 2000: 60).
5. Het narratieve ethisch perspectief biedt ruimte voor de duiding en afwegingen van individuele mensen en hun dilemma's op hun zoektocht in het leven (en levenseinde). Er is niet alleen oog voor argumenten.
6. Een voordeel is dat deze aanpak de intenties, overwegingen, handelingen en gevolgen in een samenhangend beeld, een verhaal kan plaatsen. Integraliteit in plaats van versnippering.
7. De narratieve aanpak heeft oog voor hoe meerdere betrokkenen door morele communicatie zicht geven op elkaar. In essentie is deze ethiek deliberatief. Uitwisseling van verhalen kan spanningen naar voren halen. (Widdershoven, 2000: 77)

Nadelen

De benadering heeft ook beperkingen.

1. De narratieve benadering leent zich goed voor een analyse van zware levensvragen, maar niet voor alle ethische zaken.
2. De impact ervan is de laatste drie decennia beperkt geweest (Gilles, 2014). Maar deze benadering heeft onmiskenbaar een voordeel. 'Verhalen schrijven (...) geen concrete handelingsprincipes voor, ze stellen niemand de wet, maar schetsen eerder een betekenisvolle opeenvolging van gebeurtenissen, handelingen en reacties. Dit wijst er op dat het uitwisselen van verhalen een alternatieve, maar daarom niet minder effectieve vorm van morele communicatie is' (Gilles, 2014: 9).

5.8. De discoursethiek: een fatsoenlijke overlegprocedure

We hebben intussen kennis gemaakt met ethische perspectieven als onder meer de deugdenethiek, de deontologie (plichtenleer), de gevolgenethiek, de principe-ethiek, de narratieve benadering en mensenrechtenethiek. Er zijn nog ethische problemen die zich niet of niet goed laten vangen in de genoemde ethische perspectieven, maar wel door de communicatieve ethiek. In de traditie hiervan vinden we namen als die van Wilhelm von Humboldt (1829) en de theologisch gerichte Martin Buber (1923, dialoogfilosofie). De meest uitgewerkte, actuele communicatieve ethiek is de discoursethiek (Widdershoven, 2000: 164). Deze benadering wordt geassocieerd met Jürgen Habermas, de fameuze Duitse socioloog en filosoof, en die van Harry Moody.

Evita

De godganse dag zit vol ethiek. Zo maar een voorbeeld over een rechtvaardigheidsprobleem, dat lijkt op dat uit de film *Deux jours, une nuit*, dat via deliberatie wordt opgelost.

Werkneemster Evita heeft een baan bij een bank. Die kan ze alleen houden als haar collega's afzien van een bonus. Gaan die collega's voor Evita of voor zichzelf? Evita is een leuke collega die goed werk levert. Maar een bonus, ja daaraan is men gewend. Die willen de meesten niet mislopen. Er volgt een geheime stemming op vrijdagochtend. Deze stemming levert een verpletterend succes op voor de werknemers die de bonus willen krijgen: 13-1. Maar de werknemers krijgen ook te maken met een interne criticus die in de rondvraag het woord krijgt. Die stelt dat de voorman van de groep de stemmers onder druk heeft gezet om te gaan voor de bonus. De leidinggevende voorman vindt Evita ook niet de

geweldige kracht die ze beloofde te zijn toen ze aangenomen werd. Een medewerker minder is zo erg niet, wil hij maar zeggen. Hoe dan ook, er volgt na het weekend een nieuwe geheime stemming, te houden op maandagmiddag. Wat kan Evita in de tussentijd doen? Ze kan de collega's gaan benaderen met het verzoek voor haar te kiezen. Dat doet ze ook. Voor dat de stemming plaatsvindt, staat echter een meerderheid van de werknemers op die stelt dat het probleem verschoven moet worden. Deze meerderheid dwingt een voorvergadering af. Niemand heeft daar bezwaar tegen. Daarop wordt besloten dat de bonus voor een jaar van tafel verdwijnt en Evita een jaarcontract krijgt. Dat lijkt de meerderheid **een faire deal**. De eigenlijke vergadering gaat door en daar wordt het plan bekrachtigd. Evita is niet ontevreden. Ze kan weer gewoon aan het werk blijven, maar de keuze wordt verschoven. En de collega's maken een warm gebaar naar haar. Ze leveren de bonus in en maken zo haar baan mogelijk. Voor een jaar. Dan ziet de groep verder.

Deliberatieve ethiek

Volgens discoursethici laat de werkelijkheid zich niet slechts vangen in een analyse van de (positieve) intenties voor een individuele handeling, de (positieve) aard van de handeling zelf of het (positieve) gevolg. We moeten de interactie tussen mensen veel meer centraal stellen en **hun normatieve kijk** op een ethisch vraagstuk erkennen en benutten. De discoursethiek is de **deliberatieve ethiek** van de **gesprekstaafel** en de **overlegprocedure**. In het overleg kan ook sprake zijn van onderhandeling (Widdershoven, 2000: 132).

Brede toepasbaarheid

Deze discoursethiek is breed toepasbaar. Deze kan veel ethische problemen aan, ook die welke eerder vanuit een andere ethiek zijn bekeken. Let wel, de discoursethiek is niet strijdig met de wijze van kijken vanuit de gevolgenethiek, principe-ethiek of narratieve ethiek (Widdershoven, 2000). Maar de discoursethiek is wel onderscheidend doordat die 'horizontaal' is. Het is niet de specialist, de expert die beslist. De betrokkenen bij een ethisch vraagstuk proberen samen tot een vergelijk te komen. Denk bij voorbeeld aan het vraagstuk van een wel of niet voortgezette medische behandeling van een vaak verwarde oudere wiens levenseinde nabij is.

Discoursethiek is een **deliberatieve ethiek** zonder een vooraf gegeven **catalogus** van relevante principes of waarden. Waarom geen catalogus? Omdat je niet ver komt door met een stuk of vier waarden alle vraagstukken van goed en kwaad te lijf te gaan. Welke normatieve referenties van belang zijn, dus welke waarden en principes, moet blijken **in relatie tot** een ethische **casuïstiek**. Situaties en processen zijn heel divers en daarom zullen betrokkenen met elk hun perspectief op een ethische kwestie invalshoeken, beelden, verhalen, overwegingen, argumenten, situatieschetsen of oplossingen inbrengen. Dit 'botsen' op elkaar van invalshoeken is nodig. Vanuit een verbindingshouding zal er een uitkomst moeten volgen, een gedeeld overleg- of onderhandelingsresultaat. Uiteraard speelt daarin de verschillende expertise dan wel andere kennis en emotie van andere betrokkenen een rol.

Er bestaan tal van vraagstukken in het menselijk bestaan waarbij niet alleen slechts één individu afweegt, redeneert en argumenteert wat te doen in een situatie die goed of kwaad betreft. Zeker in de hoek van de gezondheidszorg zijn vraagstukken aan de orde waarbij de inbreng van meerdere betrokkenen nodig of wenselijk is (Widdershoven, 2000). Een voorbeeld.

Kan een persoon met veel last van dementie en nog een paar handicaps in een thuissituatie met een overbelaste mantelzorgende echtgenote 'met onderliggend lijden' thuis blijven wonen of niet? Om daar uit te komen is een deliberatieve aanpak nodig. Bij voorkeur verschijnen alle relevante betrokkenen rond de tafel. Misschien niet allemaal tegelijk maar in volgorde. Dan moet er wel iemand zijn die regie voert. Dat is **de kern** van discoursethiek. Vanuit de discoursethiek worden **alle relevante betrokkenen** in het besluitvormingsproces, zoals de man (indien mogelijk), de echtgenote, de kinderen, hulpverleners, een

arts, iemand van een verpleeghuis, wellicht een priester gemobiliseerd om mee te denken. Welke normativiteit daarbij aan de orde is, hangt grotendeels af van de kwestie zelf. In dit geval gaat het onder meer om waardig leven (voor de demente man), goede zorg kunnen leveren (voor de demente man), kwaliteit van leven (ook bij de echtgenote), kunnen loslaten in een nieuwe verbinding (partners), zorg dat de demente man anderen of zichzelf niets aandoet (weglopen?), beschikbaarheid van nieuwe woonruimte.

Alle betrokkenen nemen deel

Ethiek is gezien vanuit de discousethiek **niet** iets voor een dashboard met meters voor de snelheid of voorraadverbruik per deugd, waarde of principe. De discousethiek wijst op het belang van alle betrokkenen in een proces van gezamenlijke besluitvorming. Dat vereist een **actieve opstelling** van deelnemers. In een gezondheidszorgcasus zal de hulpverlener een actieve verbale opstelling moeten tonen in de vorm van initiatief, stimulering, overtuiging, het overnemen van de beslissing. Een dialoog vanuit de discousethiek eindigt niet vrijblijvend. Maar mochten de betrokkenen concluderen tot een opname in een zorgcentrum, dan zal er wel 'een plek vrij moeten zijn'.

De intellectuele 'koning' van Starnberg: Jürgen Habermas

Intellectuele traditie: Habermas

Ten behoeve van de doordening van de discousethiek kan worden teruggerepen op het werk van Jürgen Habermas, de grote denker uit Starnberg (hij woont er al vanaf 1971).

Een kernwerk van Habermas is *Theorie des kommunikativen Handels* uit 1980, later vertaald als *The Theory of Communicative Action*. Dit boek is wel 'het blauwe monster' genoemd vanwege de blauwe omslag, de omvang en de geëtaleerde abstractie. Dit boek telt 1150 bladzijden en bestaat uit twee delen. Daarnaast is te noemen *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln* (1983).

De Duitse emeritus hoogleraar Jürgen Habermas heeft jarenlang gewerkt aan een doorwrochte discousethiek (Habermas, 1971, 1980, 1983, 1991, 1992).

Zijn opvatting over discousethiek wordt hier samengevat (zie ook Keulartz, 2005; Rummens, 2007; De Jong, 2011). Discousethiek, in het Duits *Diskursethik*, is een ethische of morele theorie die de geldigheid van normen grondvest op een argumentatieve overeenstemming die de uitkomst is van een dialoog over normen tussen discussiepartners. Habermas gaat ervan uit dat achter **elke morele discussie** een zekere **rationaliteit** schuilgaat. Die rationaliteit houdt in dat de betrokkenen een discussie nodig achten en mogelijk maken en ook de **resulterende consensus** als een fundament zien voor de morele norm. De betrokkenen erkennen die morele norm.

Kernwoorden zijn bij Habermas discours, communicatieve rationaliteit, consensus, moreel inzicht, normatieve geldigheid. Een discours is volgens hem een dialogisch proces waarin de veronderstellingen

en claims van de deelnemers aan het communicatief handelen kritisch worden onderzocht (Widdershoven, 2000: 110).

De kern: argumentatie en communicatie

De discousethiek plaatst geen deugden, waarden of normen op de voorgrond. De discousethiek is gebaseerd op **communicatie**. Het is een methodiek om **onpartijdig** tot een oordeel te komen. Anders gesteld, ethiek is gebaseerd op de eigenschappen en uitgangspunten die verondersteld worden aanwezig te zijn bij **elke** vorm van **argumentatie én communicatie**. Uit de communicatie en dus het overleg tussen betrokken discussiepartners vloeien **normatieve regels** voort (morele plichten). De normatieve regels van de groep van gesprekspartners overstijgen de individuele regels van een individu. De regels hebben een bredere geldigheid. Wil je het als individu over een morele norm hebben, dan moet je kunnen aantonen dat het meer is dan een individuele regel. Als iemand zegt 'gij zult als kind uw demente vader helpen' dan komt deze regel voort uit een dialoog met de uitkomst die wij hebben afgesproken. In het jargon van Habermas wordt dan gesteld dat de geldigheid van een morele norm niet gerechtvaardigd kan worden binnen het denken van een individueel persoon, maar enkel te rechtvaardigen is vanuit een **intersubjectief argumentatieproces** in een dialoog tussen **betrokken** individuen binnen een maatschappij dat resulteert in wederzijds begrip tussen individuen en consensus.

Drie geldigheidsclaims

Elke communicatieve actie bevat drie geldigheidsclaims.

- **Waarheid:** men veronderstelt dat de gesprekspartner de waarheid spreekt over de feitelijke situatie (*claim op waarheid*).
- **Normativiteit:** men veronderstelt dat de gesprekspartner gerechtigd is om de uitspraken te doen die hij doet (*claim op juistheid*).
- **Waarachtigheid:** men veronderstelt dat de gesprekspartner meent wat hij zegt en de discussie serieus neemt (*claim op waarachtigheid*).

Een voorbeeld. Stel, iemand doet in een kring een verzoek om hulp (Widdershoven, 2000: 109). Dan is daarin opgesloten

- dat hij (of zij) hulp nodig heeft (en dat die er nu niet is; waarheid?),
- dat hij hulp van de ander hulp mag verwachten (de relatie is dusdanig dat hij de ander op hulp mag aanspreken; juistheid?), en
- dat hij oprecht is in zijn verzoek (*claim op waarachtigheid?*).

Elk van deze claims kan in een overleg worden bevestigd of betwist. Wordt een van de claims betwist, dan moet de spreker (dialoogpartner) de claim verdedigen door er additionele redenen voor aan te geven. Wordt de aanvulling geaccepteerd dan kan het handelen verder gaan.

Blijft de **onenigheid** bestaan dan is een onderzoek nodig naar het waarom van de onenigheid. In de praktijk zal blijken dat vaak toch overeenstemming ontstaat onder invloed van een toelichting. In communicatief handelen is volgens Habermas voortdurend sprake van deze en **andere wisselwerking** en van **reparaties**.

Waarop de communicatie gericht is

Waarop is het communicatief handelen volgens Habermas primair gericht? Op een **gezamenlijke definitie van de situatie**. In gewone taal: overeenstemming over de feiten. Uiteindelijk gaat het om overeenstemming over de geldigheidsclaims (Widdershoven, 2000: 116).

Facticiteit en gelding

Uiteindelijk is kenmerkend voor het communicatief handelen het bereiken van overeenstemming over facticiteit (overeenstemming over de situatie, de feiten) en geldigheid (validiteit), aldus Habermas in zijn werk *'Faktizität und Geltung'* (1992). Vanwege de spanning tussen probleem en oplossing, tussen feiten en geldigheid van de claims zal het resultaat van communicatief handelen niet vooraf al vastliggen (Widdershoven, 2000: 118).

De kern van dit boek is een procesmodel van deliberatieve politiek (Keulartz, 2005: 285).

Hoe ver reikt de consensus?

Van ethische consensus kan alleen maar sprake zijn binnen een enkele gemeenschap, zoals een gezin, een geheel van betrokkenen dat verzameld is rond een medische kwestie, een vereniging. Een pluralistische samenleving bestaat evenwel uit vele gemeenschappen. Daardoor zullen er als vanzelf verschillen in opvatting ontstaan over het goede leven. Dan behoort een consensus niet vanzelfsprekend tot de mogelijkheden.

Ontstaat toch geen overeenstemming dan zijn er **meerdere opties**.

- Partijen gaan uiteen zonder resultaat. De interactie wordt gestopt. Alles blijft zoals het was.
- De tweede mogelijkheid is proberen andere middelen in te zetten om tot overeenstemming te komen bij voorbeeld door een andere agenda te koppelen aan de eerste. Dat is een kwestie van coöperatie en van ruil. Als X Y nodig heeft, kun je overwegen of Y niet ook X nodig heeft. Hier is sprake van onderhandelen, zoeken naar een compromis en wellicht van strategisch gedrag.
- Een derde mogelijkheid is om een nieuwe dialoog te entameren over de verschillen van inzicht. Denk ook aan het inschakelen van een ethische commissie, een bemiddelaar of een rechter.
- Een vierde mogelijkheid is dwang. Daar is een grondslag voor nodig, zoals een wettelijke bevoegdheid.

Veronderstellingen op een rij

Aan de dialoog liggen **veronderstellingen** ten grondslag. Zoals:

- dat alle deelnemers aan de discussie bepaalde linguïstische termen op dezelfde wijze gebruiken;
- dat de deelnemers zich als toerekeningsvatbare personen manifesteren;
- dat deelnemers hun gemeenschappelijke kennisvoorraad ook aanspreken en algemeen geldende normen erkennen;
- dat deelnemers kennis hebben of willen krijgen van de leefwereld die van belang is in verband met het ethisch vraagstuk en zich niet terugtrekken op de taal van de systeemwereld en zo de dialoog bemoeilijken (in de theorie van Habermas worden leefwereld en communicatief handelen als elkaars complement gezien;);
- dat de deelnemers (gesprekspartners) menen wat ze zeggen en de discussie serieus nemen;
- dat de deelnemers in staat zijn argumenten te formuleren en te redeneren (mondigheid en discursieve kwaliteit);
- dat geen enkel argument in de discussie door betrokkenen wordt uitgesloten;

- dat de gesprekspartners kritisch kunnen en durven zijn;
- dat de discussie machtsvrij is en dat in principe geen argumenten vooropgesteld of weggedrukt worden als gevolg van de machtspositie van een of meer deelnemers (de macht van het betere argument moet tellen);
- dat alle deelnemers aan de discussie waarachtig zijn en daadwerkelijk gericht op het bereiken van overeenstemming;
- dat deelnemers uitgenodigd worden tot participatie als ze aarzelen om deel te nemen, of zich niet bewust zijn van de relevantie van hun aanwezigheid en participatie;
- dat alle deelnemers evengoed in staat zijn om onderwerpen en argumenten aan te dragen in de discussie en ter discussie te stellen;
- dat alle deelnemers bereid zijn zich te verplaatsen in het perspectief van andere deelnemers en om deze kijk op zaken in acht te nemen (dus niks van tafel vegen);
- dat er bij allen oog bestaat voor het beste argument;
- dat alle deelnemers actief mee zoeken naar overeenstemming en voorstellen doen om te komen tot morele normen met een substantiële inhoud;
- dat alle deelnemers ongedwongen de intersubjectief overeengekomen norm moeten kunnen accepteren.

De implicatie is dat elk moreel oordeel in feite een **onpartijdig oordeel** is. Geldig zijn die handelingsnormen waarmee alle mogelijkwerwijs betrokken deelnemers aan een rationeel discours kunnen instemmen. Moeten de uitkomsten geaccepteerd worden? Ze maken alle aanspraak op geldigheid.

Internationale erkenning

Habermas is een democraat in hart en nieren en seculier gericht. Met religie heeft hij weinig, hoewel hij recent enige ontvankelijkheid toont voor de betekenis van religie voor mensen. Hij ging in debat met groten der aarde, zoals bij voorbeeld met kardinaal Ratzinger, de latere paus. En hij schreef er uiteraard over.

Het werk van Habermas heeft internationaal erkenning gekregen. Een aantal boeken is vertaald. Hij ontving prestigieuze prijzen.

Kritiek

Wat is aan kritiek mogelijk op de denkbeelden van Habermas? Ik noem enkele punten.

- a) Een algemene kritiek betreft de toepasbaarheid van de discoursethiek als dialoog. Habermas was een briljante inspiratiebron, zijn werk is volop geprezen, maar slechts weinigen konden zijn discoursethiek letterlijk in praktijk brengen als ideale machtsvrije discussie over een ethisch thema.
- b) Gesprekspartners kunnen zich terugtrekken als ze onderkennen dat niet aan alle veronderstellingen voor een machtsvrij debat wordt voldaan. Wat dan? Een herstart?
- c) Het sociaal kapitaal is in maatschappelijke sferen ongelijk verdeeld. Het is daarom volgens critici een illusie dat er een machtsvrije dialoog kan plaatsvinden en dat vertekening naar sociale klasse in debatdeelname, inbreng en inhoudelijke standpunten ('Argumente', 'Claims') vermeden kan

worden. Er is allerlei onderzoek gedaan naar het karakter van het geheel aan processen waarin de discussie is ingebed. Hierbij valt de naam van Jane Mansbridge. Er wordt gekeken naar de socio-politieke realiteit om vervolgens de deliberatieve kwaliteit van het hele 'systeem' te bekijken. Dat is gaan heten 'de systemische wending' in het debat over deliberatieve democratie (Braeckman en Geenens, 2015: 423).

- d) Kringgrootte. Een kritiekpunt betreft de kring van deelnemers aan een discussie. Wie hoort daar allemaal bij en wie niet? De omvang van de kring is te manipuleren door de kring juist klein te houden of tot in het absurde te vergroten. Mag Canada en IJsland naast onder andere Groot-Brittannië, Nederland, Duitsland, Denemarken, Noorwegen en Frankrijk meepraten over de verdeling van de visserijrechten in de Noordzee of niet? Mag een neef ook meepraten over euthanasie van een oude man?
- e) Intimidatie uitbannen. Hoe is te voorkomen dat de deelname wordt beïnvloed doordat de 'aanhangers' van standpunt A meer of krachtiger representanten afvaardigen dan die van B of C?
- f) Het discussieproces. Wie bewaakt een kwaliteitsrijk verloop van de dialoog?
- g) Werkingsduur en actualiteit. Hoe lang kan een intersubjectief verworven norm geldigheidsduur hebben: een dag, een maand, een jaar?
- h) De bijsluiterkwestie. Wat moet gebeuren als een uitkomst van discussie tot negatieve bijwerkingen leidt voor een of meer betrokkenen? Denkbaar is een voortgezette discussie die zorgt voor compensatie of een vernieuwde normstelling.

Habermas weet dat in een discussie niet aan alle genoemde voorwaarden kan worden voldaan, maar het is een opdracht om het wel te proberen. Habermas erkent dat, maar blijft eraan vasthouden omdat alle gesprekspartners die veronderstellingen blijken te ondersteunen. Diverse kritiekpunten kan Habermas ook pareren. Ik licht er een uit.

Net als waarheid is een morele norm gebaseerd op een rationele consensus tussen alle betrokken partijen. Maar de morele norm kan slijten. Heroriëntatie gevraagd? De geldigheid van uitspraken kan **veranderen** door vooruitgang of andere ontwikkelingen. Het gevolg kan zijn dat leerprocessen gevraagd zijn. Dat is zijn antwoord. **Normatief leren** bestaat. De opvatting van geldigheid is onderhevig aan verandering en dus fallibilistisch. Fallibilisme (van het middeleeuws Latijnse woord fallibilis, feilbaar) is een filosofisch principe dat stelt dat mensen fout kunnen zijn over hun overtuigingen, verwachtingen of het verstaan van de wereld. Wat eens moreel goed werd gevonden, is dat later wellicht niet meer. Denk aan de veroordeling in de vorm van een doodstraf, die hier en daar weer is afgeschaft.

Waar kan dit hele denken van Habermas nou toepassing vinden? In elk geval bij een **ethische commissie** in de gezondheidszorg (Widdershoven, 2000: 118).

Harry Moody

Komen aanzetten tot een discousethiek uitsluitend uit de hoek van de filosofie? Moody (1992) pleitte voor een communicatieve ethiek in de gezondheidszorg. Hij heeft dit pleidooi uitgewerkt (zie ook Widdershoven, 2000: 119 e.v.). Hij beschrijft een praktisch aanpak aan de hand van voorbeelden uit de verpleeghuiszorg. Hij richt zich allereerst op overleg en onderhandeling tussen de zorgverleners en de patiënt. Moody ziet vier vormen van communicatieve interventie: belangenbehartiging; stimulering; overreding; het overnemen van de beslissing.

Praktische implicatie

Wat is nu de praktische implicatie van discousethiek als een communicatieve ethiek?

Er is wel eens gesteld dat drie deugden nodig en toereikend zijn om een consensus tussen gesprekspartners als criterium voor praktische juistheid te laten gelden: inzicht, vrijmoedigheid, welwillendheid. Wie zo denkt, redeneert vanuit deugdenethiek. Volgens de discousethiek is een discours een deliberatie en dat is een proces van collectieve oordeels- en wilsvorming, waaraan relevante betrokkenen deelnemen. Dat proces moet resulteren in redelijke overlegresultaten. Discousethiek is een communicatieve ethiek, beter een deliberatieve ethiek gericht op normatieve vragen. Communicatie is nodig en die is gericht op het geven en bediscussiëren van argumenten ten aanzien van een ethisch probleem.

Discousethiek is talig: wat niet verwoord kan worden, bestaat niet. Een discousethiek die in de praktijk bestaat uit een toneelstuk van Becket als *'En attendant Godot'* (elkaar volstrekt niet begrijpen) bestaat niet. Een discousethiek opgevat als collectief zwijgen is geen discousethiek.

Er is een gesprek, meestal meer dan een tweegesprek. De gesprekspartners onderwerpen zich niet zonder meer aan gezag. Het is niet één specialist of machtshebber die beslist. De gesprekspartners houden rekening met het bestaan van een taal uit de leefwereld van mensen en een systeemwereld met eigen begrippen en jargon (zo hield Habermas ons voor). Een gesprek kan niet volledig gevoerd worden in systeemwereldstermen omdat dan ongelijkheid en onbegrip ontstaat. Tot de bestanddelen van het gesprek behoren vrijwillige participatie en gerichtheid van iedereen op begrip en consensus. Wie deelneemt, onderschrijft de spelregels, lees voorwaarden voor het gesprek. De op normativiteit gerichte dialoog heeft gevolgen voor alle gesprekspartners en bindt dus allen. Consensus impliceert morele juistheid.

Stellingen:

'Democratie' is de rode draad in het werk van Habermas, met name deliberatieve democratie. Een tweede draad is **communicatieve rationaliteit**. Beide concepten werken door in de discousethiek volgens de visie van Habermas.

De discousethiek, gebaseerd op machtsvrije communicatie, bevordert krachtig **een legitieme basis** voor een ethische keuze doordat alle betrokkenen een inbreng hebben.

In een discours of 'machtsvrije dialoog' heeft **iedere deelnemer** recht van spreken. Samen streven betrokkenen naar een consensus.

Niet de status van de spreker, maar de kracht van **het argument** moet het uitgangspunt vormen van besluitvorming bij ethische keuzen.

Het werk van **ethische commissies**, waarin een nieuwe kijk op een ethische kwestie kan worden ontwikkeld, kan gebaseerd worden op de discousethiek.

In het concept van de deliberatieve democratie, volgens Habermas, wordt de macht dichter bij de burgers gebracht. Centraal staat niet het politieke systeem met instellingen en verkiezingen, maar het *Diskurs* – het uitwisselen van voorstellen, ideeën en argumenten op voet van vrijheid en gelijkheid. De *auctor intellectualis* koestert vertrouwen in **de redelijkheid van een zuivere discussie**: als conflicterende argumenten in een machtsvrije ruimte ter tafel komen, dan zal **de logica van het betere argument** zegevieren, met de meest rationele uitkomst als resultaat. En voor zulke deliberatie is helemaal geen volksvertegenwoordiging nodig: dat overleg kunnen kleine burgergemeenschappen best zelf voeren.

Habermas benadrukt het belang van een sterke civil society.

Vergelijking tussen ethische perspectieven

De discousethiek is deliberatief. De discousethiek impliceert de gesprekstafel en een procedure voor bespreking met betrokkenen.

In de narratieve benadering en de principe-ethiek is deliberatie niet expliciet voorzien, maar ook niet uitgesloten. Een dialoogaanpak is in de narratieve aanpak wel uitgewerkt (zie het werk van Tineke Abma).

De discousethiek kan **voortbouwen op** de principe-ethiek want elk ethisch gesprek impliceert rekening houden met en referentie aan waarden, normen of principes. De discoursbenadering kan inbreng van het verhaal accepteren. De kern van de discoursbenadering is echter niet het verhaal of het principe. Alle informatie (gevoelens, emoties, overwegingen, argumenten) spelen mee in de ethiek van de gesprekstafel.

Voordeel van de discousethiek

1. De discousethiek is breder dan de principe-ethiek en de narratieve ethiek. Ze kan meer (ethische) gevallen aan en is bij uitstek praktisch en situationeel relevant.
2. De discousethiek is niet beperkt tot westers denken of een westerse opvatting van moraliteit, aldus Habermas. .
3. De discousethiek doet recht aan het feit dat veel ethische vraagstukken praktisch en situationeel zijn naar tijd en plaats: door de omstandigheden, gebeurtenissen, betrokken actoren. Dat geldt bij voorbeeld voor vraagstukken van leven en dood.
4. De discousethiek kent suprematie: overal waar sprake is van praktische ethische vraagstukken, meerdere betrokkenen ertoe doen en intersubjectiviteit gevraagd is.
5. De discousethiek zet in op legitimiteit van gezamenlijke keuzen, niet op slechts een expertoordeel.
6. 'Angemessenheit'. De discousethiek impliceert dat niet een deskundige beslist en ook een individueel mens zelf niet, maar dat een dialoog nodig is van alle betrokkenen met inbreng van alle relevante invalshoeken, argumenten, gevoelens, bedenkingen, andere overwegingen.
7. De discousethiek wijst op het belang van alle betrokkenen in een proces van gezamenlijke besluitvorming (gericht op overeenstemming). Dat vereist een actieve opstelling.
8. De discousethiek baant de weg naar ethische commissies in de gezondheidszorg en een sterkere positie voor patiënten (Widdershoven, 2000).

Nadeel van de discousethiek

1. Achter de discousethiek gaat veel ambitie schuil. Zodanig veel dat het gevaar groot is dat veel morele thematieken niet eens aan bod komen.
2. In de praktijk is het moeilijk een dialoog over een moreel vraagstuk zo te organiseren dat die voldoet aan de vele voorwaarden voor het houden van een kwaliteitsrijke dialoog. Het gevaar bestaat van ritualistisch overleg of overleg voor de vorm. Of overleg dat in werkelijkheid geen machtsvrije dialoog is. Sommigen willen mogelijk in het overleg de baas spelen of deskundigheidsmacht etaleren. Het is ook denkbaar dat bepaalde ethische elementen of aspecten niet gethematiseerd worden. Wie let daar op?
3. Het is mogelijk dat de dialoog weliswaar kwaliteitsrijk is, maar bepaalde principes verwaarloosd worden die psychologisch van belang zijn (traumatische effecten van een bepaald besluit?). Wie let daar op? Een regisseur?

6. Ethische benaderingen op een rij

De genoemde benaderingen van goed en kwaad verschillen, maar er is ook overeenkomst en complementariteit (Widdershoven, 2000: 163; Kinneging, 2005: 158). Wie naar innerlijke kwaliteiten kijkt (deugden dus) kan de analyse vervolgens ook richten op intenties, de subjectieve beleving en de gevolgen. Meerdere perspectieven zijn dan op een casus toepasbaar.

Waarom zijn er meerdere ethische perspectieven en waarom kan het nuttig zijn meerdere in een geval toe te passen? Het is goed om over een palet aan perspectieven te beschikken omdat er altijd gevallen zijn waarop een denkspoor of perspectief geen vat krijgt, zeggen ethici. Er zijn gevallen waarop een perspectief wel vat krijgt en waarbij dit toepasbaar is, maar zich toch aspecten aandienen die in het perspectief niet goed in beeld komen, aldus de ethicus Guy Widdershoven (2000:28).

Een bredere waaier is dus handig en verstandig.

Het combineren van verschillende benaderingen kan nieuwe uitwegen bieden uit praktische problemen. Het gevolg van de toepassing kan dan wel zijn dat de ene benadering een andere uitkomst te zien geeft dan de andere. Dat zal verderop nog blijken in geval van 'genetisch modificeren'.

De toepassing van denksporen vergt overigens creativiteit. Het is niet zo dat de ethische 'oplossingen' of overwegingen zo maar van de band rollen.

Ben ik nu volledig geweest met het benoemen van de perspectieven of denksporen? Het is mogelijk in te gaan op de postmoderne kijk op ethiek. Die analyse zou de lezer voeren naar het werk van Z. Bauman en Lyotard. Die analyse blijft hier buiten schot (cf Kinneging, 2005).

Fig. 3: *Perspectieven op ethiek op een rij*

Benaderingen van goed en kwaad	Inhoud van het perspectief	Representant	Beperking
1. Deugdenethiek	Kijk naar de juiste houding en de innerlijke kwaliteiten van de mens die inwerken op het handelen, hoe het ook uitpakt	Plato, Aristoteles, Augustinus, Th. van Aquino	Moedige redder maar drenkeling overleden? Consequenties niet goed in beeld
2. Plichtethiek	Zoek de kwaliteit van de handelingen	I. Kant	Goede bedoelingen maar met kwade gevolgen? Let ook op gevolgen
3. Gevolgenethiek	Kijk naar de gevolgen van handelingen voor de mens	J.S. Mill, J. Bentham, P. Singer, E. Anscombe	Cynisme over innerlijk en bedoelingen is mogelijk. Doel heiligt de middelen?
4. Principe-ethiek	Of iets goed of kwaad is, hangt samen met bezinning op waardenbotsingen	T. Beauchamp & J. Childress	Beroepsspecifieke benadering van ethische dilemma's
5. Mensenrechtenethiek	De mens heeft grondrechten die anderen moeten toekennen en eerbiedigen: het recht op bezit enz.	Th. Hobbes, J. Locke, L. Strauss, R. Dworkin	Mensen denken in hun dagelijks leven niet in termen van rechten: Ignatieff. Er wordt teveel verwezen naar anderen.
6. Elk mens zijn eigen ethiek: uniciteit	Beroep op individualiteit, singulariteit, subjectiviteit, creativiteit. Zichzelf zijn is de leidraad voor het leven. Authenticiteit is het motto.	I. Berlin, C. Campbell	Relativisme. 'Vrijheid, blijheid'. Geen minimumstandaard. Geen morele orde in staat en samenleving.
7. Narratieve ethiek	De mens bouwt met horten en stoten aan een verhaal over zijn leven, over goed en kwaad.	A. MacIntyre, M. Nussbaum	Impact beperkt. Wat zijn de echte intenties en gevolgen van handelen?
8. Discoursethiek	Ethiek van de gesprekstafel en overlegprocedure.	Habermas, Moody	Aan de dialoog liggen veel veronderstellingen ten grondslag.

Verderop volgen enkele vingeroefeningen met de toepassing van denksporen. Op het vlak van:

- genetisch modificeren;
- sexueel misbruik in de katholieke kerk;
- en het bieden van een IC-bed aan met het coronavirus besmette patiënten als er bijna geen bedden meer beschikbaar zijn: wie gaat dan voor?; wie wordt niet op de IC geholpen?

7. Reflectie (1): de contracttheorie volgens John Rawls

Wat heeft de lezer tot nu toe gemist aan ethisch perspectief? Dat is het **contractualisme**, in het bijzonder de **contractethiek** van John Rawls. Welke vraag staat bij contractualisten centraal?

Centrale vraag

Wanneer zijn handelingen, regels of praktijken moreel gerechtvaardigd? Contracttheoretici, ook wel contractualisten genoemd, beantwoorden die vraag vanuit de ethiek aan de hand van overeenstemming. Een handeling, regel of praktijk is moreel gerechtvaardigd als deze overeenkomt met principes waar iedereen redelijkerwijze mee kan instemmen (Timmerman, 2014).

Voorbeeld: mag je een belofte breken als het je niet goed uitkomt? De contractualist zegt dat dat het breken van een belofte aanvaardbaar is als **redelijke** personen met elkaar **afspreken**, denkbeeldig of in het echte leven, dat onder dergelijke omstandigheden een belofte verbroken mag worden.

De contractualist gaat ervan uit dat personen **moreel gelijk** zijn. Die gelijkheid wordt meegenomen in een situatie van het doordenken van een keuze. Niemand krijgt in het overleg of de onderhandeling een voordeel. Dat komt bij John Rawls aan bod.

Waarom niet in het voorgaande?

Dat de contracttheorie in het voorgaande ontbrak, is begrijpelijk omdat deze in overzichten over ethiek soms ook ontbreekt, althans zeker niet als eerste genoemd wordt. Waarom? De rechtvaardigheidstheorie van Rawls is vooral politieke filosofie en minder *toegepaste* filosofie in de vorm van ethiek. Maar Rawls is niet vies van ethiek. De titel van zijn dissertatie luidde: *'A Study on the Grounds of Ethical Knowledge'* (1950). In het *'Basisboek ethiek'* wordt dan ook terecht ingegaan op de contracttheorie van Rawls (Van Hees e.a., 2014).

Rechtvaardigheid, het thema bij Rawls, is **een ethisch principe** waaraan niet voorbij gegaan kan worden. Rawls heeft zich ook uitgelaten over besluitvorming over ethische kwesties. Zie zijn artikel *'Outline of a Decision Procedure for Ethics'*, dat in 1951 verscheen in het tijdschrift *The Philosophical Review*.

Braeckman en Geenens (2015) stellen in hun overzicht *'De staat van de politieke filosofie'* dat de problematiek van de **distributieve rechtvaardigheid** sinds het verschijnen van *'A Theory of Justice'* van John Rawls in 1971 'is uitgegroeid tot hét centrale thema van veel politieke filosofie'.

Rawls heeft het vooral over de staat en de samenleving als geheel. Zijn denken is te benutten voor bezinning op recht en democratie (zie het werk van Tinnevelt; Van der Burg en Pierik, 2003). Hoewel duizende auteurs uit de internationale scene van de filosofie refereren aan het werk van Rawls, aldus ook Braeckman en Geenens in hun overzicht *'De staat van de politieke filosofie'* (2015: 418), is het **toepassingsgerichte bereik** van deze filosofie voor het benaderen van ethische dilemma's begrensd. In de gezondheidszorg kan men niet zo erg vooruit met Rawls hoewel het concept van rechtvaardigheid daar ook nooit ver weg is.

De filosoof Rawls is van zodanige faam dat we er wel op in moeten gaan. Zijn boeken bevatten zeker lessen, ook op het vlak van mensenrechten (Mertens, 2001).

Het gedachtenexperiment

Wanneer zijn handelingen, regels of praktijken moreel gerechtvaardigd? Daarvoor wordt teruggegrepen op een gedachtenexperiment. Dat zit zo.

Stel je voor dat je niet weet wat je positie in de samenleving is. Je weet niet of je rijk of arm bent, of je een baan hebt of niet, of je zwart of wit bent, man of vrouw of in een innovatieve en productieve regio woont. Welke regels zou je dan rechtvaardig vinden met betrekking tot het beschikken over hulpbronnen als inkomen? Een gedachtenexperiment, waarover verderop meer, is dan denkbaar.

Dat is waartoe John Rawls ons uitnodigt in zijn boek *'A Theory of Justice'*. Deze aanpak kan ook spelen in coronatijden bij de keuze van patiënten op de intensive care, als medische redenen niet meer gelden en de IC-afdeling bijna vol is. Wie gaat dan voor wie: de jongere voor de oudere of de oudere voor de jongere? Is leeftijd dan een relevant criterium?

John Rawls

De klassieke denker: John Rawls

De in 2002 overleden John Rawls was vanaf 1962 jarenlang hoogleraar aan Harvard University. Hij is met Jürgen Habermas betiteld als een van de **monumentale politiek filosofen** van de twintigste eeuw (Lehning, 1989, 2001; Lievers, 2002; Lindemans, 2002; Raes, 2002; Bolkestein, 2004; Braeckman en Geenens, 2015: 419). Zelden zijn bij een wetenschapper zoveel onderzoekers en auteurs uit de hele wereld in de voetsporen getreden. Zijn naam wordt in een adem genoemd met mensen als Locke, Rousseau, Kant, Habermas.

Rawls verbond ethiek en politiek in een benadering die zich richt op inhoudelijke vragen over wat sociale rechtvaardigheid is, hoe tolerant mensen moeten zijn en hoe een eerlijke en goed georganiseerde samenleving eruit moet zien. Kernwoorden zijn: rechtvaardigheid, tolerantie, eerlijkheid.

Vanuit deze vragen inspireerde Rawls velen, politicologen en juristen, ook in Nederland. Ik noem hier de naam van iemand als bij voorbeeld Percy Lehning, Ronald Tinnevelt, Koen Raes en Frits Bolkestein (Lehning, 1986, 2001; Tinnevelt en Verschraegen, 2001; Lievers, 2002; Zeeman, 2002; Bolkestein, 2004; Gabriëls, 2005; Tinnevelt, 2018). Lehning (2001).

Lehning (2001) noemde hem de laatste hoog geachte linkse filosoof. Een van zijn leerlingen is Amartya Sen, die hem ook kritiseerde. Rawls was een actueel denker maar – paradoxaal - het verbieden van de slavernij (was dat niet al een feit in 1863) was voor hem de lakmoestest voor een rechtvaardige samenleving.

Rawls was zelf ook weer beïnvloed, onder meer door het werk van Kant. Die invloed is terug te vinden in het eerste deel van zijn boek *'A Theory of Justice'*.

Zijn belangrijkste werk draagt de titel *'A Theory of Justice'*. Hij heeft er een kleine twintig jaar aan gewerkt. Het verscheen in een eerste druk in 1971 en zou daarna nog vele herdrukken beleven. Meer dan 300.000 exemplaren werden verkocht. Dat is waarop de teller in pakweg 2002, toen Rawls overleed, stond.

Het succes heeft Rawls aanvankelijk volkomen overrompeld. Hij had er niet op gerekend dat velen de studie zouden lezen en dat deze zo inspirerend zou worden gevonden. Rawls was en bleef een bescheiden man, maar hij was in intellectueel opzicht gedurfd. Indicatief daarvoor is dat hij in dertig jaar tijd slechts enkele interviews gaf. Hij heeft nooit gereageerd op actuele politieke gebeurtenissen, met uitzondering van 'de atoombom op Hiroshima'. Rawls was desondanks wel zelfbewust. Hij werkte aan

de universiteiten van Oxford, Cornell University, het Massachusetts Institute of Technology en Harvard. Hij trok zich niet terug op een berg zoals Heidegger deed.

Het boek over rechtvaardigheid heeft een stortvloed aan reacties uitgelokt. Door dat in vele talen vertaalde boek is hij wel **de filosoof van de rechtvaardigheid** genoemd. Hij bracht het denken verder dan het was in termen van utilisme.

Rawls neemt afscheid van het utilisme

In dat boek uit 1971 neemt Rawls afscheid van het **utilisme** (Lehning, 2001). Utilisten zijn van mening dat een samenleving moet streven naar het grootste geluk voor de grootste groep mensen. Over rechtvaardigheid zeggen utilisten dat rechtvaardig is dat **zoveel mogelijk** mensen gelukkig worden.

Het nadeel van het utilisme is volgens Rawls echter dat het geluk van een individu opgeofferd kan worden aan het belang van de meerderheid. Rawls meent dat het liberalisme het goede leven voor **iedereen** naderbij moet willen brengen en niet slechts dat voor de meerderheid.

Sociaal contract en gedachtenexperiment

Rawls is een sociaal contract-denker, net als John Locke, Thomas Hobbes en Jean-Jacques Rousseau. Om goed te leven moeten mensen denkbeeldig een sociaal contract met elkaar aangaan. Bij Rawls krijgt dit idee een eigen vorm: het gedachtenexperiment.

Het vertrekpunt in het gedachtenexperiment is **een oorspronkelijke positie** (original position) en **sluier van onwetendheid** (veil of ignorance). We weten niet wie we zijn. Dan kijken we als mensen naar alle mogelijke belangen en kijken zeker naar de zwakken. Wie wil er immers zelf arm worden? Niemand. Dit is dan de basis voor het zoeken naar en vinden van de principes van rechtvaardigheid.

Rechtvaardigheid

Wat Rawls wilde, was een rechtvaardigheidsbegrip presenteren dat de theorie van het **sociaal contract** verbreedt en naar een hoger abstractieniveau trekt. En dat is wat hij ook doet in zijn boek 'A Theory of Justice'. Hij verdiept het denken van Locke, Rousseau en Kant over het sociaal contract en geeft het een meer bruikbare twintigste eeuwse vorm. Het boek vond daardoor ook de weg naar het praktische debat (Zeeman, 2002).

De gedachtegangen van neo-conservatieven en neo-liberalen uit de V.S. en Europa zijn moeilijk voorstelbaar zonder de invloed van Rawls. Hoewel het boek waarmee hij faam verwierf dateert uit 1971 bepaalde Rawls ook in 2010 nog steeds de agenda van filosofische debatten in angelsaksische kringen (Gabriëls, 2005; Witteveen, 2010; Tinnevelt, 2018).

Actualiteit: naar het sociaal liberalisme

Een uitgangspunt van zijn werk is de **onaantastbaarheid van het individu**. Zijn streven was instrumenten te vinden die de sociale ongelijkheid en onrechtvaardigheid tegengaan zonder de vrijheid van het individu te belemmeren. Wat is de consequentie daarvan? Een **egalitair liberalisme** binnen een pluriformiteit van waarden (Zeeman, 2002). Het voordeel van deze denkwijze was dat het pleidooi van Rawls grond onder de voeten gaf aan degenen die een niet hardvochtig liberalisme nastreefden, maar een '**sociaal**' liberalisme dat ruimte bood aan individuen in **een pluriforme wereld**. Als individuele vrijheid leidt tot discriminatie of beperking van de vrijheid van anderen dan moet de individuele vrijheid wijken.

Rawls was in politiek opzicht (Amerikaans) links, aldus Lehning (2001), want hij stelde dat ongelijkheid die ontstaat door geboorte, sexe, ras of religie en leidt tot verschillen in kansen instrumenteel gecorrigeerd moet worden en dat is wat politieke partijen links van het politieke midden, zoals de Democraten in de V.S. en Labour in het V.K. nastreefden. Rawls was een verdediger van **gelijke kansen** en **gelijke behandeling**. Dat is overigens een opvatting die in Nederland lang niet uitsluitend als links

wordt betiteld maar linksen willen – als ze hun gang kunnen gaan - een grondiger aanpak, zoals bleek ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Overigens dweepten liberalen ook met Rawls.

De theorie over rechtvaardigheid (1): A Theory of Justice uit 1971

Het rechtvaardigheidsconcept van Rawls is in **drie fasen** ontwikkeld (Lehning, 2001). In elke fase staat één boek centraal. Ik loop die boeken eens langs.

In zijn boek uit 1971 'A Theory of Justice' kijkt Rawls naar de verdeling van macht, kennis, inkomen. Hoe komt de distributie tot stand? Wat ligt eraan ten grondslag? Wat hebben mensen aan zichzelf te danken en wat aan ongelijke uitgangsposities bij de geboorte en later? En is die verdeling wel rechtvaardig in de zin van 'billijk' en 'redelijk'? Dat voert Rawls naar het sociaal contract. Hij daagt de lezers uit na te denken over een rechtvaardige verdeling van schaarse goederen. Rawls stelt voor als rechtvaardig te beschouwen wat redelijk is ('justice as fairness'). Redelijkheid of *fairness* is een van de belangrijkste principes van Rawls.

Gedachtenexperiment

Een rechtvaardige samenleving, die dus redelijk en eerlijk is, komt alleen tot stand als we het **gedachtenexperiment** aangaan waarbij de mens zich losmaakt van **de eigen positie** in het heden en zich op een positie brengt van **onwetendheid** ('veil of ignorance'). Hoe richten burgers dan de samenleving in? Is dat een samenleving waarin iedereen zichzelf maar moet zien te redden of een samenleving waarin burgers opkomen voor de zwakkeren? Zijn inzet was een **normatieve theorie** te ontwerpen voor een rechtvaardige democratische samenleving gekenmerkt door diversiteit.

Rawls was niet tevreden met de constatering van Isaiah Berlin (1909-1997) dat tal van waarden nagestreefd kunnen worden, maar dat waarden als vrijheid en gelijkheid met elkaar kunnen concurreren en op gespannen voet kunnen staan. Rawls deed zijn best stappen **verder** te zetten: om te bedenken hoe de samenleving zo in te richten dat vrijheid en gelijkheid te verzoenen zijn.

Oorspronkelijk en onwetend

Rechtvaardigheid moet volgens Rawls, zoals gesteld, worden opgevat als eerlijkheid (fairness). Hij wilde rechtvaardigheid begrijpen met behulp van een gedachtenexperiment. Om tot overeenstemming te komen over de beginselen waarop een rechtvaardige overheid moet berusten, dient een burger zich te verplaatsen naar een **'oorspronkelijke toestand'** waarin mensen de structuur en regels van een samenleving bepalen zonder dat ze weten welke rol zij vervolgens zelf zullen spelen. Zij vertrekken als het ware vanuit **onwetendheid**. Zij worden geacht rationeel te werk te gaan. Arrangementen moeten in een ideale situatie worden goedgekeurd door alle deelnemers, los van de positie die zij zelf innemen. Rawls stelt dat beginselen voor een ideale samenleving vanuit een hypothetische oorspronkelijke situatie voortkomen 'die de basis is voor een sociaal contract dat voor iedereen redelijk en aanvaardbaar kan zijn' (Witteveen, 2010: 4).

Reciprociteit

Vanuit de oorspronkelijke positie geldt dat alle betrokkenen hun particuliere belangen verbergen achter de sluit van onwetendheid. De idee is dat iedereen zijn deel van de inspanningen levert. Daarbij staat de **reciprociteitsnorm** centraal. Door die reciprociteit zou een democratische samenleving onder gunstige omstandigheden kunnen functioneren. Deze conceptie noemt Rawls **'realistisch utopisch'**. 'Realistisch' omdat dit is wat mensen aankunnen, het beste wat ze kunnen bieden gegeven hun natuur en de normale omstandigheden. 'Utopisch' omdat het denken uitgaat van van morele en politieke idealen, beginselen en concepten om te komen tot een rechtvaardige samenleving van vrije en gelijke burgers.

Het minimum

Volgens Rawls zouden mensen onder die omstandigheden alleen verschillen in welvaart accepteren of toestaan als ook de armsten in de samenleving in de welvaart zouden kunnen delen. Verschillen mogen eventueel, mits er een vloer van sociale zekerheid is. Rawls veronderstelt dat mensen redelijk zijn, dus rationeel. Ze zullen bereid zijn samen met anderen te overleggen wat eerlijk is. Om te bepalen of een sociale ordening rechtvaardig is, moet iedereen zich kunnen voorstellen dat de rollen ooit omgedraaid zijn. De rijke moet zich kunnen inbeelden arm te zijn.

Basisstructuur

Samenwerking tussen mensen is essentieel om hier verder te komen. Samenwerking brengt niet alleen materiële producten voort, maar ook vrijheden, zelfrespect, verwervingskansen, prestige, macht. Er is door samenwerking productie, maar ook schaarste aan macht en vrijheden. Daarom moet er **een basisstructuur** zijn die bewerkstelligt dat schaarse goederen rechtvaardig worden verdeeld. Nadenken over de architectuur van de basisstructuur voert naar de Grondwet. En naar instituties op het gebied van onderwijs, economie, huisvesting, welzijn, gezondheidszorg. De basisstructuur is 'van de wieg tot het graf' direct en indirect bezig om goederen te verdelen en daarmee van invloed op de **levenskansen** van individuen.

Drie omstandigheden

Ongelijkheid van levenskansen kun je nooit volledig beïnvloeden. Dat hoeft ook niet. De overheid is geen geluksmachine. *Fairness* daarentegen is wel van belang onder **drie omstandigheden**:

- de natuurlijke begaafdheden van mensen en de ontwikkeling ervan (onderwijs);
- de sociale klasse waarin men wordt geboren;
- het geluk of de pech van burgers in de vorm van werkloosheid en ziekte.

Rawls als interventionist

Een **rechtvaardige politiek-sociale orde** is een samenwerkingsverband om de ongewenste effecten van deze factoren, omstandigheden en gebeurtenissen zoveel mogelijk te corrigeren. Makkelijk is dat niet want natuurlijke begaafdheden zijn deels een kwestie van genetica. Daar blijft een overheid buiten, althans het is een ethisch debat als men genetisch wil gaan modificeren bij plant, dier of mens. Maar wat beïnvloedbaar is en niet aan het toeval overgelaten hoeft te worden, biedt mogelijkheden tot verbetering. Dit zijn als het ware de onverdiende ongelijkheden. Daarmee wordt Rawls een **interventionist**. Mensen kunnen zelf wat proberen te doen aan wat ze nog missen. Maar hij biedt de opstap naar aanvullende compensatieprogramma's van de kant van overheden in de vorm van onder meer onderwijs-, huisvestings-, inkomens-, arbeidsmarkt- en sociale zekerheidsprogramma's gericht op meer **gelijkheid van kansen**. Denk aan positieve discriminatie.

Compenserende ongelijkheden

Rawls spreekt van **compenserende ongelijkheden** als uitdrukking van de kernidee van *justice as fairness*. Rawls wil paal en perk stellen aan de toelaatbaarheid van een onbelemmerde cumulatie van ongelijkheden van onderwijs, inkomen, vermogen, macht, respect, prestige. Er moet een positieverbetering komen voor de minst bevoorrechten.

Wat prioriteit heeft

Wat Rawls doet, is beginselen van sociale rechtvaardigheid formuleren en een specifieke methode uitwerken waarmee beginselen gerechtvaardigd kunnen worden. Zo'n beginsel heeft prioriteit boven zoiets als welvaart of doelmatigheid.

Overige organisaties

Rawls heeft het over de basisstructuur van de samenleving. Opmerkelijk is dat hij niet spreekt over compensatieprogramma's voor zover die in het vermogen liggen van het maatschappelijk veld van gezin, kerk, vakbeweging, ondernemingen, musea, omroepen, dagbladen, universiteiten, vrijwillige organisaties in de vorm van sportverenigingen en andere verenigingen of coöperaties. De reden daarvoor is dat deze verbanden een specifieke aard hebben, moeten voldoen aan specifieke vereisten, afzonderlijke doelstellingen hebben, een eigen sfeer kennen en daarmee ook onderscheiden beginselen van rechtvaardigheid. Het zetten van stappen op het vlak van de basisstructuur is al complex genoeg omdat sprake is in de samenleving van vele gemeenschappen met etnische diversiteit en religieuze en wereldbeschouwelijke differentiatie.

Stellingen

Volgens Rawls moeten de keuzemogelijkheden van mensen zo min mogelijk worden beïnvloed door hun omstandigheden.

Het is wenselijk te streven naar een sociaal liberalisme. Dat gaat uit van gelijkheid van kansen.

Het beginsel van de compenserende ongelijkheden is de uitdrukking van *'justice as fairness'*.

Rechtvaardigheid gezien als eerlijkheid moet als nauw verwant aan tolerantie worden opgevat. Dat wordt door Rawls later uitgewerkt in zijn boek *'The Law of Peoples'* uit 1999.

Rechtvaardigheid (2): Political Liberalism

Is Rawls nog van gedachten veranderd? Na *'A Theory of Justice'* heeft Rawls zijn theorie nog eens goed bekeken en aan herinterpretatie onderworpen. Dat voert ons naar de tweede fase in het denken van Rawls over rechtvaardigheid: *'Political Liberalism'*. In *'Political Liberalism'* uit 1993 wordt rechtvaardigheid eerder als politiek en minder als een ethisch beginsel opgevat. Rawls gaat hier op zoek naar: hoe zorg je voor een **stabiele samenleving**, als er veel verschillende groepen en groeperingen zijn? Groepen met andere waarden, attitudes en normen, eventueel een andere religie en een andere culturele achtergrond, en misschien andere opleidingen en vaardigheden?

Rawls introduceert hier het beginsel van de **overlappende consensus** als oplossing. Het is volgens Rawls belangrijk dat alle groepen binnen een pluriforme, eventueel een multiculturele samenleving het over de meest essentiële zaken eens zijn. Bepaalde waarden en normen moeten onderschreven worden. Daar valt niet aan te ontkomen. Over wat niet essentieel is, mogen mensen met elkaar van mening verschillen. Ook over wat privé is, mogen mensen van elkaar verschillen. De vraag wordt dan uiteraard: wat is essentieel? De Grondwet en het stelsel van wetten?

Volledige assimilatie is in een multiculturele samenleving, volgens Rawls, niet nodig. Maar het erop na houden van een eigen waardensysteem of basisstructuur in rechtstatelijk opzicht is ongewenst.

Rechtvaardigheid moet, aldus Rawls, een rol spelen in een **pluralistische, multiculturele** maatschappij, een maatschappij die bestaat uit mensen die zich lid achten van verschillende groeperingen. Dat kan een probleem opleveren met betrekking tot conflicterende religieuze beschouwingen in een seculiere democratische staat. Het **beginsel** van gelijke politieke en burgerlijke vrijheden is van groot belang voor het tolereren van diversiteit aan levensvisies en wereldbeschouwingen. Maar zijn we er daarmee? Nee.

Redelijk debat

Er moet ook een **redelijk debat** zijn tussen degenen die conflicterende levensbeschouwingen erop nahouden. Met behulp van **'public reason'** probeert men elkaar te overtuigen en te verdragen. Dat wil zeggen door redeneringen en veronderstellingen te ventileren die er staat op kunnen maken door

iedereen onderschreven te worden. Daarmee is Rawls aangeland bij het concept 'deliberative democracy' dat we ook al vonden bij Habermas. Deliberative democracy is democratie opgevat als bestuur door discussie. Democratie staat bij Rawls voor argumenteren en open debat, niet zozeer voor onderhandeling op basis van eigen belang.

Overlappende consensus

'Overlappende consensus' is het toverbeginsel. Er moet minimale overeenstemming bestaan over de basisstructuur van de samenleving - waar de trias politica onder valt - en over de politieke conceptie van rechtvaardigheid en een aan de politieke levensbeschouwing meer of minder gerelateerde alomvattende 'worldview' of levensbeschouwing. Volledige overeenstemming over alle politieke vraagstukken behoeft niet bereikt te worden.

De erkenning van verscheidenheid van opvattingen en attitudes over 'het goede leven', het waardenpluralisme en de neutraliteit ten aanzien van de ware aard van de mens voert tot het concept van 'de neutrale overheid'. Een neutrale overheid is niet een minimale staat (zoals bij Nozick) of een nachtwachterstaat maar kan zeker voeren naar een interventiestaat (term van Geelhoed) of verzorgingsstaat. Overheidsinterventie zal volgens Rawls nodig zijn om het menselijk verkeer, de ondernemingswijze productie, de rol van non-profitorganisaties en maatschappelijke verbanden van andere aard in goede banen te leiden en rechtvaardige instituties te krijgen. Rawls heeft kritiek op kapitalistische verzorgingsstaten, waarin de politieke moraal van het nut en de op eigen belang gerichte calculerende burger regeert. Burgers moeten beschikken over voldoende hulpbronnen, zoals mensen kapitaal (kennis, vaardigheden) en andere middelen om op voet van gelijkheid te kunnen samenwerken, van generatie op generatie. Reciprociteit is belangrijk als samenwerkingsidee. Burgers moeten erbij horen en allen moeten respect kunnen genieten. Een onderklasse van minst bevoorrechten moet worden voorkomen. Aldus Rawls.

Zowel 'A Theory of Justice' als 'Political Liberalism' leverde als kritiek op dat Rawls wel erg begaan was met een rechtvaardige democratische samenleving waarin de natiestaat soevereiniteit bezit, een natiestaat die nagenoeg losstaat van betrekkingen met andere staten. Dat bezwaar is ondervangen met het verschijnen van het boek 'The Law of Peoples'. Daarmee bereiken we de derde fase in de ontwikkeling van het rechtvaardigheidsdenken van Rawls.

Rechtvaardigheid (3) : 'The Law of Peoples'

In 'The Law of Peoples' uit 1999 vraagt Rawls zich af hoe een wereldgemeenschap van beschaafde, liberale democratische volkeren mogelijk is. Ook in deze studie wordt *justice as fairness* tot uitgangspunt genomen. Rechtvaardigheid zoeken en vinden is ook hier gebaseerd op het contractconcept. Beginzelen worden gerechtvaardigd vanuit het denken in termen van een originele positie en een sluier van onwetendheid, in dit geval tussen representanten van volkeren. Immanuel Kant is ook in dit boek een inspiratiebron voor Rawls.

Rawls benadrukt de noodzaak van tolerantie ten opzichte van niet-liberale staten en volkeren. Hij vraagt zich af of **mensenrechten universeel** zijn en of een *law of peoples* ethocentrisch en westers denken is. Was een bom op Hiroshima verdedigbaar? Rawls komt ook hier uit bij gelijkheid van kansen en compenserende ongelijkheden uit zijn eerste boek. Hij geeft argumenten om die landen bij te staan die in ongunstige sociale, economische en politieke omstandigheden verkeren. Deze landen moeten worden bijgestaan zodat ze op eigen benen kunnen staan, maar het beginsel van de compenserende ongelijkheden is hier niet echt geschikt. Het levert het verwijt van kolonialisme in een nieuwe jas op.

Rawls betoont zich in dit boek een aanhanger van het utopisch realisme, meent Percy Lehning (2001).

De voetsporen: Dworkin en Sen

Ronald Dworkin (1931-2013) was hoogleraar in Londen en New York (zie ook Van Domselaar, 2011). Dworkin heeft in publicaties, met name in 'Justice for Hedgehogs' (2011) aandacht gevraagd voor **menselijke waardigheid**. Dat zou de enige manier zijn waarop de mens zich kan losmaken van het lot slechts een verwaarloosbaar moment te zijn in een universum. Twee ethische principes stutten de menselijke waardigheid. Ten eerste het principe van zelfrespect. Zelfrespect houdt in dat mensen een eigen verantwoordelijkheid hebben om het eigen leven serieus te nemen. De opdracht voor mensen is succesvolle prestaties te leveren. Authenticiteit is het tweede beginsel. Ieder mens moet nagaan wat een goed leven is en moet overtuigend streven naar een goed leven.

Ronald Dworkin was een rawlsiaan. Dworkin is in filosofenkringen vooral bekend geworden om zijn aanvullingen op de opvattingen van Rawls. Neem **het verschilbeginsel**. Het verschilbeginsel ('difference principle') van Rawls gaat ervan uit dat een zekere ongelijkheid in de samenleving gerechtvaardigd is mits deze ongelijkheid in het voordeel is van de minstbedeelden in de samenleving. Deze opvatting gaat er volgens Dworkin aan voorbij dat een eigen keuze van individuen ertoe kan leiden dat zij aanspraak kunnen maken op de herverdeling van sociale primaire goederen, een herverdeling waarop zij ten gevolge van hun eigen keuzen uit rechtvaardigheids oogpunt geen recht zouden moeten hebben. Rawls lijkt met zijn opvatting over het verschilbeginsel vooral de bereidheid van individuen te vergeten om een inspanning te leveren waaraan zij rechten kunnen ontleen.

Een ander punt is het volgende. Dworkin maakte een onderscheid in **twee soorten argumenten**. Redeneringen over **mensenrechten** verlopen volgens Dworkin anders dan redeneringen over politiek bepaalde collectieve doeleinden. De sfeer van grondrechten is niet die van beleid. Als het om grondrechten gaat, moeten argumenten die betrekking hebben op belangen of doeleinden wijken. Wie insteekt op vrijheid van meningsuiting, kan een argumentatie - dat die vrijheid de overheid even niet uitkomt bij een poging om een bepaald beleidsdoel te bereiken - niet gebruiken.

Amartya Sen, afkomstig uit India en ook een leerling van Rawls, heeft het onderscheid van Dworkin tussen **grondrechten** en **beleidsdoeleinden** gekraakt door tegen te werpen dat het wel degelijk zin kan hebben om het optreden van een overheidsbestuur in de vorm van beleid te toetsen aan de handhaving van mensenrechten. Er zijn geen troefkaarten in het debat. Het beleid van de Indiase overheid gericht op voedselvoorziening is te toetsen vanuit het recht van burgers op voedsel. Sen ziet niet in waarom hier het onderscheid van Dworkin nog zinnig is.

Toch is het onderscheid in argumentatie van betekenis gebleken. In de controverse ontstonden twee kampen: de rawlsianen en de anti-rawlsianen. De rawlsianen in de filosofenwereld gingen door met een systeemwereld (lees: basisstructuur) te bedenken die rechtvaardig is en gelijkheid van kansen biedt. De anderen richten zich daarentegen op de analyse en concrete bestrijding van onrechtvaardigheid.

In het boek van Sen 'The Idea of Justice' uit 2009 zijn de passages waarin hij discussieert met Rawls het meest boeiend, aldus Willem Witteveen (2010). Rawls was een van de leermeesters van Sen. Sen bedankt hem uitvoerig, vat het denken van Rawls samen en komt dan met kritiek in drie stappen:

- stap 1. wat wij van Rawls kunnen leren;
- stap 2. problemen die verholpen kunnen worden;
- stap 3. problemen waarvoor een nieuwe aanpak vereist is.

Sen sluit aan op 3. Hij zoekt een ander wijze van denken voor het gedachtenexperiment. Hij gaat niet uit van onwetendheid en zelfonderzoek. Sen wil de **onpartijdige waarnemer** opvoeren en met hem of haar in discussie gaan. Zo kan de waarnemer de gevestigde belangen, tradities en gewoonten bij zichzelf opsporen.

Twee gedachtenexperimenten dus: de opvatting van Rawls versus die van Sen. De aanpak van Rawls leidt volgens Sen tot een **gesloten aanpak** vanuit **onpartijdigheid** want de hele procedure is erop gericht om tot beginselen te komen die gelden voor een gemeenschap. Sen streeft naar **open onpartijdigheid** omdat ook de perspectieven van buiten de eigen groep worden gezocht. Sen wil de ogen openen voor onbekende anderen bij het opsporen van criteria voor rechtvaardigheid. Sen komt tot de conclusie dat als je voorbij de eigen groep kijkt en denkt, je uit kan komen bij de **universaliteit van mensenrechten**. Sen geeft hier invulling aan door de situatie van armoede in de wereld aan de kaak te stellen. Om mensenrechten te ondersteunen is het niet nodig, aldus Sen, om burgerschap of een sociaal contract te doordenken. Je ziet de relevantie van mensenrechten overal. Het stenigen van overspelige vrouwen is ongewenst, grootschalig gebruik van de doodstraf eveneens, en selectieve gedwongen abortus op meisjes (zie Witteveen, 2010).

In de schaduw van Rawls is ook nog veel te doen geweest over het principe van het reflectieve evenwicht.

Vergelijking

Jürgen Habermas wordt met de discourestheorie wel tot de contractualisten gerekend (Timmerman, 2014: 178). Er is echter een verschil in denken met Rawls. Volgens Habermas kan het rechtvaardigen van morele normen niet gescheiden door middel van een hypothetische overeenstemming maar is een vereiste dat mensen daadwerkelijk met elkaar in gesprek gaan.

Staat Rawls veraf van de deontologie? Nee. John Rawls zoekt aansluiting bij de deontologie, de plichtenleer. Het *'Lexicon van de ethiek'* (2017) zegt het aldus:

'Deontologische theorieën (...) ontkennen dat het juiste, het verplichte en het moreel goede geheel en al, hetzij direct of indirect, **een functie zijn van wat niet-moreel goed is** of het grootste overwicht van het goede over het kwade bevordert, zowel gelet op het individu als op de samenleving en de wereld als geheel. Deze theorieën stellen dat er behalve de goedheid of slechtheid van de gevolgen van een handeling ook sprake kan zijn van **andere overwegingen** die een handeling of een regel juist of verplicht kunnen maken - bepaalde aspecten van de handeling zelf naast de waarde die erdoor tot stand wordt gebracht, bijvoorbeeld dat er met de handeling tevens een belofte wordt ingelost, dat de handeling rechtvaardig is of is opgedragen door God of de staat' (Frankena, 1973: 15).

Rawls stemt in met de opvatting van Frankena. Volgens zijn, eveneens vaak geciteerde, bondige definitie kan die theorie deontologisch worden genoemd 'die of het goede niet onafhankelijk van het juiste bepaalt of het juiste niet interpreteert als dat wat het goede maximaliseert' (Rawls 1971: 30).

Citaat: In het bijzonder het door Kant geïnspireerde standpunt van de voormalig utilitarist John Rawls, waarin **contractualisme** met intuïtionistische elementen worden gecombineerd, heeft bijgedragen tot de verspreiding van **deontologische overwegingen** in de moraal-, rechts- en politieke filosofie en in de economische ethiek (Rawls 1971). Rawls ontwerpt een rechtvaardigheidstheorie die naast een uitvoerige kritiek van het utilitarisme de eis van gelijke verdeling van fundamentele basismiddelen en -vrijheden omvat. Ongelijkheden in de verdeling van de boven de basisbehoeften uitgaande middelen zijn dan legitiem wanneer achtergestelde personen erop vooruit gaan'. Einde citaat.

Voordelen van het denkspoor van de contracttheorie

1. Rawls heeft een nuttige bijdrage geleverd aan het **denken over een stabiele samenleving** door het concept van de 'overlappende consensus' te introduceren. In een pluralistische multiculturele samenleving kan slechts vrede bestaan als de verschillende groepen het samen eens zijn over essentiële waarden, attitudes en normen. In de pluralistische maatschappij is volgens Rawls geen plaats voor irrationele religieuze en onderdrukkende krachten van fundamentalistische aard (zie ook Lievers, 2002).

2. Het denken van Rawls is door het gewicht dat hij toekent aan individuen en individuele vrijheid in de loop van de jaren tachtig van de vorige eeuw en later aantrekkelijk geworden voor aanhangers van het **neoliberale gedachtegoed** (Zeeman, 2002). Conservatieve critici van Rawls leggen de nadruk eerder op het feit dat mensen onderdeel zijn van een volk of natie dan op het abstracte idee van een contract.
3. Rawls heeft invloed gehad op centrum- linkse regeringen die een **interventionistische politiek** ontwikkelden om met vaart gelijkheid van kansen te bereiken op het vlak van onderwijs en relevante hulpbronnen voor burgers. Ook in een wat gematigde politiek kan die aanpak zin hebben.
4. De **praktische potentie** van denken in termen van een originele positie, waarin je het bestaan van wetten wegdenkt, kan voor beoefenaren van de wetgevingsleer nuttig zijn. Willem Witteveen stelt in *'De wet als kunstwerk – Een andere filosofie van het recht'* dat het dan mogelijk is met andere arrangementen op de proppen te komen, die dan in een debat kunnen worden afgezet tegen de bestaande arrangementen (Witteveen, 2014: 221).
5. Het denken in termen van de **sluier van onwetendheid** heeft het voordeel dat niemand een voordeel in termen van onderhandelingspositie heeft ten opzichte van anderen. Alle informatie over feitelijke verschillen in kennis en macht worden verhuld. Daarmee wordt de uitgangspositie fair voor alle deelnemers. De kans wordt zo groter dat iedereen het eens wordt over welke principes bij de beoordeling van een kwestie relevant zijn en waartoe de toepassing leidt. Een ingewikkeld onderhandelingsproces wordt zo gereduceerd tot een keuzeprocess.
6. Gelijkheid wordt bij Rawls benadrukt maar niet dogmatisch. Rawls houdt er rekening mee dat een zekere mate van ongelijkheid tussen mensen uiteindelijk ook in het voordeel van de minstbesteden kan zijn omdat er een aansporend effect van uit kan gaan. Het zien van verschil kan voor mensen een aanleiding of prikkel zijn om harder te werken en 'iets' te bereiken (Timmerman, 2014: 171). Dat is een stellingname waar neoliberale regeringen gebruik van hebben gemaakt.

Nadelen

1. De theorie van Rawls kent volgens commentatoren een aantal blinde vlekken ondanks het feit dat het concept van rechtvaardigheid decennia lang hoog op de agenda heeft gestaan van filosofen. Sen en Nussbaum kwamen met de *capability approach*. Die vraagt aandacht voor intergenerationele rechtvaardigheid, die urgent is geworden als gevolg van de problematiek van milieu, klimaat en pensioenen. Rawls heeft wel ergens het intergenerationele aangestipt, maar dit onderwerp viel uit te werken.
2. Zet betrokkenen echt bijeen in een dialoog over een kwestie en laat ze rekening houden met omstandigheden van tijd en plaats en inbreng van eigen afwegingen daadwerkelijk zelf beslissen. Dat is volgens Habermas te verkiezen boven een denkbeeldige exercitie van achter een bureau – met een hoog 'als ...dan'- gehalte - op basis van een sluier van onwetendheid.
3. De oorspronkelijke positie met **de sluier van onwetendheid** verhult verschillen tussen deelnemers aan een debat over een ethische kwestie. Dat zou goed zijn. Maar als er geen verschillen meer overblijven, is dan nog sprake van een contract? Een contract is immers op zijn minst een overeenkomst tussen twee actoren. De keuze kan door alle kenmerken van actoren niet mee te tellen, in extremis ook door één individu gemaakt worden. Dat zou betekenen dat niet langer bij Rawls sprake is van een contracttheorie. Timmerman vindt dit bezwaar echter niet terecht. Hij acht

het een misvatting (Timmerman, 2014: 169). Actoren zijn zich altijd wel bewust van het feit dat actoren niet alle eigenschappen, posities of verworvenheden weg kunnen cijferen. Er zijn wel degelijk machtsposities en er zijn belangen.

4. Moet de sluier van onwetendheid niet aan de kant geschoven worden als idee? (Timmerman, 2014) Als je dat doet, komt onderhandelen in een overleg weer in beeld. Je kunt deelnemers vragen als het ware een **onpartijdige opstelling** te kiezen. Maar het blijkt denkbeeldig. Handelen actoren op papier zo en ook in werkelijkheid zo?
5. Er is een beperkt aantal morele principes volgens Rawls. Auteurs als Scanlon (1998) beweren dat het aantal morele situaties enorm groot en divers is en dat daarom ook het aantal morele principes veel groter is dan Rawls voor mogelijk houdt. Er is daarom **geen overzichtelijke lijst** van principes af te leiden waar mensen zich aan zouden moeten houden (Timmerman, 2014: 174). Habermas is daar nog veel radicaler in. Die probeert het niet eens.
6. Om te komen tot oordelen over of iets ethisch aanvaardbaar is en wat een aanvaardbaar alternatief is, komt het contractualisme tot een stapsgewijze werkwijze. Hierover is wel gezegd dat het contractualisme wel erg **'veeleisend'** is (Timmerman, 2014: 176).

Relevantie en actualiteit

Het belangrijkste boek *'A Theory of Justice'* is weliswaar een saai boek maar tegelijk heeft het velen geïnspireerd. Er zijn meer dan 300.000 exemplaren van verkocht en het boek is in heel veel talen vertaald. Tot de waardering behoort ook dat de formuleringen van Rawls nauwelijks aanvechtbaar zijn. Het verlangen van Rawls naar een samenleving waarin iedereen zichzelf en anderen respecteert wordt door velen als bewonderenswaardig gezien. Zijn visie op rechtvaardigheid is een inspiratiebron gebleken voor liberalen, sociaal-democraten en humanisten. Maar er is ook kritiek geuit. Neem het volgende citaat uit het encyclopedisch overzichtswerk van Wayne Parsons over *'Public Policy'*: 'Critics have seen in Rawls the essence of what lies at the centre of the folly of state intervention, while advocates of Rawls' model contend that it provides a philosophical underpinning for better public policy' (Parsons, 1995: 47). Nozick (1974) was in *'Anarchy, State and Utopia'* met het concept van de minimale staat een krachtige criticus van de theorie en praktijk van de interventies die uit het denken van Rawls over rechtvaardigheid voortvloeiden. Nozick zag meer in marktwerking als de favoriete manier in een vrije wereld om tot een basisstructuur te komen die leidt tot rechtvaardigheid.

Kritiek op Rawls (1): erg rationalistisch beeld van de mens

Rawls heeft ook kritiek gekregen vanwege zijn wel érg rationalistische beeld van de mens. Is het voor mensen niet onmogelijk om idealen en emoties achterwege te laten? Is de sluier van onwetendheid (*veil of ignorance*) niet een heel abstract gedachte-experiment? Rawls meent van niet (aldus Wit in de Humanistische Canon). Redelijkheid is voor hem een ideaal en het fundament van goed samenleven. Als we niet langer van de redelijkheid van mensen uit kunnen gaan, is het de vraag of het zinvol is om samen te leven:

'Als een redelijke rechtvaardige samenleving van mensen die bereid zijn hun macht ondergeschikt te maken aan redelijke doelen niet mogelijk is, en als mensen vooral amoreel, cynisch en egocentrisch zouden zijn, dan kunnen we ons – net als Kant – de vraag stellen of het wel de moeite waard is om op aarde te leven', stelt hij ergens in *'The Law of Peoples'* (1999).

Kritiek (2): Bolkestein

Frits Bolkestein (2004) heeft ook waardering en kritiek. Hij is van mening dat Rawls van grote betekenis is geweest ook voor Nederland. Maar niet altijd. In het boek over rechtvaardigheid uit 1971 heeft Rawls het liberalisme opnieuw uitgevonden, op een zodanige manier dat het de verzorgingsstaat kon

omarmen. De uitwerking van de ideeën van Rawls heeft in zijn ogen echter niet steeds goed uitpakkt, waardoor een onbetaalbare verzorgingsstaat is ontstaan en de tolerantie te ver is doorgeschooten. In het tweede boek *'Political Liberalism'* bepleit Rawls een liberalisme dat strikt neutraal is ten opzichte van de verschillende culturen en levensbeschouwingen. Ook hier is weer sprake van **idealistische overambitie**. Zowel de verzorgingsstaat als de multiculturele samenleving zijn op hun grenzen gestuit. Gevolg is dat het liberalisme aan een herbezinning toe is, meent Bolkestein.

John Rawls is wel aangeduid als de *Aristoteles van de verzorgingsstaat* (Tinnevelt, 2018). Het liberalisme van vóór de verzorgingsstaat – zeg voor 1970 – volstond niet meer. Het liberalisme moest in de ogen van Rawls een meer sociaal en egalitair gezicht krijgen. Uitgangspunt voor het gewenste sociaal-liberale gezicht was het *'difference principle'*. Volgens dit beginsel was ongelijkheid van inkomen en middelen altijd verwerpelijk. Alleen als de zwakkeren mee konden profiteren, mocht economische ongelijkheid worden geaccepteerd. Het belang van de zwakkeren werd zo de toetssteen van het sociaal-economisch beleid.

Rawls tekende bezwaar aan tegen de heersende kansenongelijkheid. Deze ongelijkheid was volgens hem moreel onaanvaardbaar. Gevolg in de praktijk: voortdurende herverdelingspolitiek.

Die boodschap van Rawls ging er in 1971 in de Nederlandse nationale politiek goed in. Dat de staat een vangnet met sociale zekerheid moest bieden was al in gang gezet door bewindslieden als Willem Drees en Marga Klompé. De maatschappij moest minder prestatiegericht worden. De middenschool moest voor gelijke kansen in het onderwijs zorgen, aldus Van Kemenade. Alle kinderen tussen twaalf en zestien zouden gelijke lesstof ontvangen. Er kwam geld voor buurthuizen, voor welzijnswerk, voor opbouwwerk, voor speeltuinwerk. De PvdA bepleitte leuke dingen voor 'linkse mensen'. Zo werd het geformuleerd. En John Rawls was een van de inspiratiebronnen voor herverdeling van macht, kennis en inkomen. Hij was de man van de gelijke kansen, een wereld zonder egoïsme en armoede. Dat waren volgens Bolkestein weliswaar mooie ideeën, maar die brachten ook een hoop narigheid. Hervormingen ontvingen veel verzet. En het zich beroepen op rechten werd heilig. Wat Rawls wou kon niet helemaal omdat de economie onvoldoende draaide. De werkloosheidscijfers waren ten tijde van de kabinetten-Lubbers te hoog. Rawls was te optimistisch geweest. Tot zover de algemene kritiek vanuit de praktijk van de politiek. Bolkestein wijst drie concrete kritiekpunten aan.

Het liberalisme gaat volgens hem teveel uit van het goede in de mens. Dat komt door de filosofische goochelkunstjes. Eerst introduceert Rawls denkbeeldige veronderstellingen over de mensen, hun drijfveren en de wereld. Vervolgens beweert deze filosoof dat de wereld volgens deze denkbeeldige principes (van vrijheid en egaliteit) kan en zal worden ingericht. En dat houdt men dan de politici voor. Zo gaat Rawls te werk in *'A Theory of Justice'*, aldus Bolkestein. Rawls bepleit een sociaal contract. Daarin is opgenomen dat de staat zo functioneert dan niemand er slechter van wordt. En als daaraan wordt voldaan kan elk rationeel individu instemmen. De staat is zo gezien vergelijkbaar met een handelsovereenkomst, die alleen kans van slagen heeft als alle partijen erop vooruit gaan. Maar niet elke burger zal denken dat hij een beroep moet doen op de staat. Waarom meebetalen aan de sociale zekerheid als je weet dat je daar nooit een beroep op zult doen. Zo gezien ligt een minimale staat eerder in de rede (Nozick). Rawls ontkent dat. Hij bedacht de fictie dat burgers even moeten doen of ze niet weten of ze arm of rijk zijn, slim of dom, zwart of wit, oud of jong. Vanuit deze denkbeeldige positie, deze onzekerheid zal iedereen instemmen met nivelleringsbeleid. Bolkestein stelt dat Rawls het sociaal contract manipuleert tot de uitkomst hem bevalt. Rawls is een goochelaar die ten onrechte uitgaat van ficties en een idealistisch mensbeeld en het echte eigen belang van mensen als drijfveer niet voldoende erkent. Wat is in de Nederlandse politiek het gevolg geweest? Een paternalistische politiek van het kabinet-Den Uyl waarin de staat van alles bedenkt wat goed zou zijn voor burgers. De verzorgingsstaat schoot door en werd een knuffelstaat.

De tweede kritiek van Bolkestein op Rawls behelst dat deze het belang van werk niet voldoende erkent. In de Nederlandse arbeidssituatie wordt zowel de beloning als sociale gerechtigheid gezien en tevens de economische waarde van welvaarts-groei. Werkgevers en werknemers overleggen over de ontwikkelingen in economische sectoren en de aanvaardbaarheid van een beloningssysteem.

Een derde kritiekpunt betreft dat Rawls zich heeft vergist in de immigratie. Rawls ging aanvankelijk uit van een gesloten en cultureel homogene samenleving. Echter, Nederland kende een instroom van arbeidsmigranten en asielzoekers. Is deze ontwikkeling inpasbaar in staat en samenleving? Het blijkt om redenen van taal, opleiding, cultuur voor immigranten moeilijk om aan een baan te komen, schrijft Bolkestein (2004: 56). Echter, er is een tekort aan banen. En het systeem van sociale zekerheid is niet gebouwd op immigratie. Rawls heeft wel gezien dat allerlei samenlevingen cultureel niet homogeen zijn maar multicultureel. Overlappende consensus en tolerantie zijn de remedies. Tolerantie is het kernbeginsel van het liberalisme dat Rawls in *'Political Liberalism'* (1993) aanwijst. Dat is verdedigbaar maar tolerantie kan ook te ver gaan, stelt Bolkestein. Citaat: 'tolerantie dreigt zichzelf op te blazen'. Als de overheid iets voorschrijft, wordt dat door een bepaalde groep aangevochten daarbij argumenterend dat het verbodene 'tot de eigen cultuur of identiteit behoort' waar de overheid verre van moet blijven. Denk aan cannabisgebruik.

8.Reflectie (2): universele waarden of deugden?

Een andere reflectie op de ethische denksporen is mogelijk vanuit het werk van Michael Ignatieff. Hij publiceerde in 2017 het boek *'The Ordinary Virtue – Moral Order in a Divided World'*.

Moeten we het vocabulaire hebben van een mondiale (mensenrechten)ethiek in de vorm van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) of van deugden als een mens een betere wereld nastreeft en die wordt beschreven? Het antwoord was in het voorgaande: deugden. Maar kan die keuze stand houden?

Michael Ignatieff

Michael Ignatieff (2017) ging op onderzoek uit. Hij bezocht de favela's in Brazilië, de townships in Zuid-Afrika en Zimbabwe, de bendes in Los Angeles, de monniken in Myanmar, burgers in Bosnië en Japanse boeren.

Welke morele waarden of deugden delen mensen in deze en andere werelden? Bij waarden is onder meer te denken aan vrijheid en gelijkheid van mensen en volken, aan broederschap, aan het recht op zelfbeschikking, aan de erkenning van diversiteit.

Terwijl de globalisering de wereldbevolking economisch verbindt, komt de vraag naar voren of ook onze waarden steeds meer overeenkomen. Universele mensenrechten zijn echter **niet** de gedeelde moraal geworden waarin gewone mensen zich uitdrukken. Ignatieff verwerpt op basis van zijn rondgang over de globe de gedachte van de praktische betekenis van universele waarden. Die waarden zijn te abstract om in de favela's en andere contexten bij burgers over de tong te gaan en moreel richtinggevend te zijn. Mensen drukken zich daar niet uit in universele beginselen als ze het gedrag van de bendes beschrijven of er zich van distantiëren of deelnemen, of het geweldige gedrag van boeren bezien.

Je moet kijken hoe mensen zich concreet gedragen en als je dat doet dan blijken **deugden de betere referentiepunten**.

Dat is de belangrijkste uitkomst uit het onderzoek van de Canadese hoogleraar internationale betrekkingen (Harvard) en latere rector aan de Soros-universiteit van Boedapest, Michael Ignatieff. Dagelijkse deugden blijken belangrijk, met name vier deugden: **tolerantie, vertrouwen, veerkracht en vergevingsgezindheid**. Deze vier deugden springen eruit.

Wat vrijwel alle mensen gemeen hebben in veel contexten zijn deugden. Een set samenhangende normatieve deugden vormen het dagelijks kompas, zowel in de kosmopolitische metropolen als in de achterstandswijken. Deugden blijken weliswaar verdeeldheid te kunnen zaaien, maar ook te zorgen voor verbinding of verzoening. **Deugden zijn aangeleerde praktische vaardigheden in moreel gedrag en inzicht**, aldus Ignatieff. Daarmee is weer een stap gezet in ons denken over deugden en hun betekenis.

Deugden niet ideologisch gefundeerd?

Deugden hebben het grote voordeel dat ze niet ideologisch gefundeerd zijn. Het is dus beter te denken in termen van deugden dan van waarden, aldus Ignatieff. Er zijn wel een paar algemene morele principes of waarden, ontdekte Ignatieff - zoals 'gij zult niet doden', je mag niet stelen, geen meeneed plegen - maar die vormen alleen **de buitengrens** van wat moreel toelaatbaar is, niet de gedetailleerde kern die te vinden is bij de alledaagse keuzen die de meeste mensen moeten maken.

9. Toepassing (1): genetisch modificeren

Een ethisch vraagstuk is te herkennen aan de morele waarden en normen die in de discussie over een vraagstuk een rol spelen. Een voorbeeld kan duidelijk maken dat meerdere perspectieven te kiezen zijn **bij een en dezelfde vraag**, met een ander antwoord als gevolg (Van Rij e.a., 2011).

Vraag: Mogen we gewassen voor de voedselproductie genetisch modificeren?

Genetische modificatie impliceert het kunstmatig veranderen van bepaalde delen van de genen van een organisme op een manier zoals het door voortplanting of natuurlijke recombinitie niet mogelijk is.

Het antwoord vanuit de *deugdenethiek* luidt: wie genetisch modificeren beziet vanuit de deugd 'respect tonen voor het leven op aarde' zal genetische modificatie niet acceptabel vinden.

Het antwoord vanuit de *plichtethiek* luidt: genetische modificatie is moreel niet acceptabel als men de integriteit van de natuur niet wil schaden, of 'er niet geknoeid mag worden met de schepping'.

Het antwoord vanuit de *gevolgenethiek* is positief als de gevolgen van genetisch modificeren positiever zijn dan van niet genetisch modificeren. Denk daarbij aan de afname van bestrijdingsmiddelen en een afname in de belasting van het milieu als gevolg van genetische modificatie. Van een aantal gewassen bestaan varianten die door genetische modificatie zijn aangepast. De aanpassing is bedoeld om de

rassen resistent te maken tegen ziekten of tegen bepaalde bestrijdingsmiddelen. Wat ook een motief kan zijn, is dat een gewas onder slechtere omstandigheden kan groeien.

Ik acht de mensenrechtenbenadering en de narratieve aanpak hier niet van belang.

10. Toepassing (2): het misbruikschandaal

Is met een of meer van deze ethische benaderingen te werken bij een terugblik op delicten uit het verleden? De aard van het delict maakt uit voor de opzet van een onderzoek en de mogelijkheden om morele oordelen te vellen.

Neem het onderzoek van de commissie-Deetman. Deze commissie onderzocht van 2010 tot 2011 het **seksueel misbruik** van minderjarigen in de Rooms-Katholieke Kerk van 1945 tot 2010. De protestantse oud-minister, oud-voorzitter van de Tweede Kamer en oud-burgemeester Wim Deetman is destijds gevraagd om dit onafhankelijk onderzoek uit te voeren naar de omvang, aard en gevolgen van seksueel misbruik door aangestelde geestelijken. Maar ook naar de doofpotcultuur, het biechtgeheim en de relatie tussen misbruik en celibaat. De voorzitter vroeg vooraanstaande wetenschappers om met hem samen te werken. Hij kreeg onbeperkte toegang tot alle kerkelijke archieven, waarvan aanvankelijk werd gedacht dat ze waren vernietigd of verdwenen.

Van meer dan tweeduizend mannen en vrouwen ontving hij persoonlijke, vertrouwelijke en uitgebreide rapportages van seksueel misbruik. Vaak was sprake geweest van uiterst ernstig en langdurig misbruik. De lijst van plegers telt duizend namen van priesters, geestelijken en religieuzen waaraan tussen 1945 en 2010 tienduizenden jongens en meisjes waren toevertrouwd. Met enkele honderden slachtoffers sprak de commissievoorzitter persoonlijk.

De commissie presenteerde op 16 december 2011 haar **eindrapport**. In het eindrapport staat een aantal aanbevelingen, onder meer in het kader van de hulpverlening en genoegdoening aan slachtoffers. De commissie zegde toe periodiek de uitvoering van de aanbevelingen door de bestuurlijk verantwoordelijken te zullen monitoren. In juli 2016 volgde de slotmonitor.

Het eindrapport van de commissie-Deetman heeft de titel '*Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke Kerk*'.

De kern van de inhoud luidt als volgt. Schrijnend, ingrijpend en talrijk zijn de berichten over seksueel misbruik die in Nederland in de loop van 2010 bekend werden. Jongens die op vaak gruwelijke wijze seksueel werden misbruikt. Meisjes en jonge vrouwen die afhankelijk waren van geestelijken en eveneens werden misbruikt.

Het bleef niet bij een rapport. In oktober 2015 verscheen een rapportage van de commissie over de erkenning en genoegdoening voor klagers van seksueel misbruik in de RK Kerk van wie een klacht eerder ongegrond was verklaard. De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland heeft op voorstel van de commissievoorzitter besloten tot erkenning van en genoegdoening voor klagers over seksueel misbruik, van wie een onafhankelijke klachtencommissie de klacht eerder ongegrond heeft bevonden. Het gaat hierbij om klagers die ter ondersteuning van hun klacht zich alleen konden beroepen op hun eigen verklaring en niet over verder steunbewijs beschikten, terwijl hun klacht authentiek en geloofwaardig is.

Het gaat hierbij om ongeveer 250 klagers van wie de klachten tot 1 mei 2015 ongegrond zijn verklaard. Ongeveer 150 van deze klagers hebben inmiddels via herziening, mediation of schikking alsnog erkenning en genoegdoening gekregen. Op advies van een onafhankelijke commissie bieden de Bisschoppenconferentie en de Conferentie Nederlandse Religieuzen een resterende groep van ongeveer 100 klagers van wie de klachten authentiek zijn, erkenning en genoegdoening aan. Zij bieden

dit eveneens aan klagers aan van wie de klachten na 1 mei 2015 ongegrond zijn verklaard. Het gaat bij deze groep om een bedrag van bijna een miljoen euro. De bedragen die als financiële tegemoetkoming worden aangeboden liggen tussen 1.000 en 17.500 euro.

Dit geeft een indruk van het werk van de commissie.

Wie kijkt vanuit de in fig. 3 genoemde **ethische perspectieven** ziet dat **de deugdenethiek** nauwelijks toepasbaar was in dit onderzoek. Het terugkijken naar de intenties van de daders is ook moeilijk omdat de meesten overleden waren, maar een blik op de achtergronden van waaruit het misbruik plaatsvond en een schets van de context was wel mogelijk. De **gevolgenethiek** was relevant (wat waren de handelingen van de daders en wat zijn de gevolgen geweest?) en de **narratieve benadering** (wat laten de verhalen van de nog levende slachtoffers zien?). Zoveel jaar na het plaats vinden van de delicten zal een terugblik vanuit ethisch perspectief dus rekening moeten houden met de aard van de delicten en de informatiebronnen daarover.

11. Toepassing (3): opname op de 'intensive care'

De ethische denksporen zouden, als het goed is, ook behulpzaam moeten zijn bij het vraagstuk van het toelaten van coronaviruspatiënten tot de 'intensive care'-afdelingen in ziekenhuizen. Of is er dan een aanvulling nodig?

In de tijd dat het coronavirus, een pandemie, in Nederland toesloeg, moesten – primair in de provincie Noord-Brabant en Limburg- veel zieke patiënten op een intensive care-afdeling (IC) behandeld worden. Met name in de ziekenhuizen van Tilburg, Eindhoven en Uden. Er was in geheel Nederland echter een maximum aan het aantal IC-bedden en verpleegkundigen dat IC-patiënten kon behandelen. Alles op alles werd gezet om het maximum op te hogen en daar onder te blijven.

Jaap van Dissel (RIVM) heeft week na week informatie verstrekt aan het kabinet, aan leden van de Tweede Kamer en burgers van Nederland over de toename en afname van het virus en een ontwikkeling naar een wenselijke R-factor lager dan 1. En hij gaf aan of het aantal met corona besmette patiënten opliep en het maximum aan aantal beschikbare bedden kon naderen. Buitenlandse ziekenhuizen boden IC-hulp aan en daarvan is ook gebruik gemaakt. Dat kon ook omdat Duitsland absoluut en verhoudingsgewijs over meer IC-bedden beschikt(e) dan Nederland. Door het kabinetsbeleid van de **anderhalve metersamenleving**, de richtlijn **'wie ziek is blijft thuis'** en werk als het kan zoveel mogelijk **thuis**, lukte het maanden om **onder een kritische grens** van opvangmogelijkheden op IC's te blijven. Maar er moest een unit komen die voor spreiding in de opvang op IC's in Nederland zorgde.

De eventualiteit van een tweede golf aan covid 19- patiënten riep wel de vraag op wat te doen als 'het laatste IC-bed vrijstaat, maar er meerdere patiënten zijn die daarop aanspraak zouden kunnen maken en medische overwegingen niet meer beslissend kunnen zijn?' Wat zijn dan de criteria voor selectie? Dit is een verdelingsvraagstuk: wie helpen we met beperkte middelen? Dus wie heeft prioriteit boven wie? Dit is een moreel dilemma dat zich voordoet bij een acuut tekort aan zorgcapaciteit

Een draaiboek pandemie

Er geldt een draaiboek pandemie **deel 1** en sinds kort is er een **concept deel 2** van de Nederlandse Vereniging voor Intensive Care (NVIC).

- Deel 1 (Draaiboek pandemie deel 1, versie 2.0 van mei 2020) handelt over **medische overwegingen** tot opname op IC's.

- o Deel 2 is een concept van 16 juni 2020 en dat handelt over **niet-medische overwegingen** tot wel of niet opname op IC's.

Het draaiboek is opgesteld zodat artsen en specialisten tijdens een pandemie dezelfde richtlijnen volgen. Zo een draaiboek is vooral aan de orde als er een opleving is van het covid-virus.

Het basisdraaiboek deel 1 **geldt niet altijd**. Als het niet geldt, kan **iedereen** die IC-zorg nodig heeft opgenomen worden. Artsen gaan het draaiboek pas gebruiken als de minister van Volksgezondheid fase 3 of te wel de crisiszorg-fase uitroept in Nederland. Er is dan sprake van absolute schaarste aan IC-bedden. Die situatie dreigde in het voorjaar van 2020.

Deel 1 van het Draaiboek spreekt over IC zorg tijdens een crisis. Dan is er een denken in termen van omgaan met IC-capaciteit in de zorgketen. Het Regionaal Overleg Acute Zorg (ROAZ, landelijk zijn er 11) hanteert in een crisis een escalatiemodel voor afstemming van betrokkenen. Dat gaat van code Groen, Geel, Oranje naar code Zwart. Deze aanpak heeft te maken met **crisis-piekbelasting**.

Triage

In dit draaiboek staat dat in fase 1 sprake is van conventionele zorg, in fase 2 van opschalen en in fase 3 sprake van crisiszorg. **In fase 3 zijn nagenoeg alle IC-bedden bezet en gaat triage plaatsvinden.**

Triage verwijst naar rangschikking, schifting, selectie in termen van wie wel en wie niet naar de IC kan op medische of niet-medische gronden. **Wie krijgt wel of niet levensreddende zorg?** Triage is een uiterste noodmaatregel. Specialisten willen triage het liefst vermijden, aldus een zin in het draaiboek deel 1 (versie 2.0). Ethisch verantwoorde triage houdt in dat het rantsoeneren van zorg voor patiënten proportioneel is aan de actuele of voorziene schaarste.

Triage is een **'last resort'-oplossing** als andere mogelijkheden om iemand op een IC-bed te krijgen, zoals hulp uit het buitenland, niet meer voldoende zijn. Het werk voor triage wordt doorgaans uitgevoerd door onafhankelijke triagisten.

Voor de uitvoering van het triagewerk bestaan landelijk uniforme triagecriteria.

Triage gaat dus over inclusie of exclusie op een IC-afdeling. **Wie wordt opgenomen en wie niet?** Wie getrieerd wordt en opgenomen wordt, moet een gereede kans maken om te overleven.

Een voorbeeld

Als er tien bedden zijn op een IC en negen kandidaat patiënten voor opname op de IC is er geen triageprobleem.

Als er tien bedden zijn, en er zijn zestien kandidaatpatiënten bij gelijke aankomst dan moeten er zes afvallen (die dan andere zorg krijgen). Wie is dat op medische gronden?

Als er van zestien kandidaten drie kunnen afvallen op medische gronden, kan het zijn dat er nog drie moeten afvallen op niet-medische gronden. Immers, er is maar een maximum van tien bedden. Wat zijn dan de criteria?

Allereerst iets over de **medische criteria voor uitsluiting** van opname op een IC.

Is de crisiszorgfase (de zgn. fase 3) van toepassing dan komen er geen nieuwe patiënten op de IC die om medische redenen weinig kans maken om te overleven en **een korte levensverwachting** hebben. Mensen die door ernstige brandwonden meer dan 90 procent kans hebben op overlijden, worden niet meer op een IC opgenomen. Mensen met ernstig orgaanfalen idem. Dat is uiteraard tragisch. En niemand wil dit eigenlijk. Maar bij schaarste moet er gekozen worden.

Maar wat is een kleine levensverwachting? In medische wereld wordt een *Clinical Frailty Scale* (CFS) gehanteerd met verschillende niveaus. Deze schaal geeft de mate van kwetsbaarheid van mensen aan. Wie komt op medische grond in een crisiszorgfase *niet* voor opname in een IC in aanmerking?

Dat zijn de mensen op level 7, 8 en 9 van de CFS. Dat zijn ouderen die volledig afhankelijk zijn van anderen, zowel binnen als buiten huis. Die komen **niet** op een IC **als** een minister de crisiszorgfase (fase 3) uitroept. De kans dat ze levend en menswaardig van een IC komen, en een proces van herstel kunnen inzetten, is heel klein. Ze moeten zagezegd geen bed bezet houden. Mensen op level 10 zijn mensen die terminaal zijn. Die komen ook niet op een IC.

Op 22 juni 2020 wordt gemeld dat **het draaiboek deel 1 is aangepast**. De groep ouderen die bij tekorten aan IC-bedden niet meer opgenomen wordt op de intensive care is **groter** geworden. Het niet opnemen, geldt nu **ook voor 'matig kwetsbare' ouderen**. Met matig kwetsbare ouderen worden mensen bedoeld die hulp nodig hebben bij alle activiteiten buitenshuis. Ook bij het huishouden hebben ze hulp nodig en bij traplopen en douchen ervaren ze problemen. In het draaiboek deel 1 wordt ervan uitgegaan dat het vooral gaat om 65-plussers. Zelfredzame en vitale ouderen vallen er niet onder.

Waarom toch matig kwetsbaren toegevoegd aan de lijst met van de IC uit te sluiten mensen? Omdat ze waarschijnlijk slechter uit een IC-behandeling komen dan ze erin gaan of deze zelfs niet overleven. Als je ze wel op zou nemen op de IC, is hun levensverwachting heel kort zijn. Daarom zijn artsen toch al terughoudend om heel kwetsbare ouderen op te nemen op de IC.

Er kwam ook een deel 2 voor de IC's, een **concept-protocol** dat betrekking heeft op **niet-medische overwegingen**. Specialisten op het vlak van onder meer ethiek togen aan het werk en dat leverde een volgende lijst overwegingen op om IC's te **ontlasten** en alleen nog mensen op te nemen met een duidelijke levensverwachting. Dat deel houdt ons hier vooral bezig.

1. **Kort verblijf krijgt voorrang**. Makkelijke gevallen eerst. Er komt een rangorde van wie het eerst recht heeft op een IC-bed. Op die manier worden meer patiënten geholpen en dus meer levens gered, zo redeneren de opstellers.
2. **Zorgpersoneel eerst**. Wie krijgt daarna bij schaarste aan lege, beschikbare bedden voorrang? Dat zijn de mensen in de zorg die het coronavirus hebben opgelopen. Een voorwaarde is dat zij door hun werk veel risicovol contact gehad moeten hebben met covid 19 - patiënten. Daarnaast moet het voor hen niet mogelijk zijn zich voldoende te beschermen. Kunnen ze zich wel beschermen dan zakken ze in de ranglijst.
3. **Jong gaat voor oud**. Zijn er dan nog niet genoeg plekken over om iedereen op te nemen en is er dus als het ware een wachtlijst, dan gaan jongere mensen bij opname voor oudere mensen. Wat is de redenering? Oudere generaties hebben al langer gebruik kunnen maken van het zorgstelsel dan jongere generaties, omdat ze al meerdere fasen in hun leven hebben kunnen doorlopen. Zijn er nog niet genoeg plekken over, wat dan?
4. **Loting**. Als patiënten tegelijk binnen komen, wordt geloot. Daarna geldt: wie het eerst komt, die het eerst maalt.

Voorzitter Diederik Gommers, hoogleraar IC-geneeskunde en voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Intensive Care, was tevreden over het feit dat er nu een concept-deel 2 ligt. Dat kan voor discussie naar de betrokken verenigingen van medici, ethici, ziekenhuizen, politieke partijen.

Commentaar

Het draaiboek voor crisissituaties is betrekkelijk positief ontvangen, **hoewel men hoopt het nooit nodig te hebben**.

Het meest controversiële punt van het draaiboek gaat over wat te doen in de eerder genoemde 'fase 3'. In fase 3 is de schaarste zo ernstig dat beslissingen mogelijk moeten worden genomen op 'niet-medische gronden', **dat wil zeggen op ethische gronden** (Jongepier, 2020).

Op het uitgangspunt voor het concept deel 2 van het draaiboek is op het eerste gezicht weinig commentaar mogelijk want het uitgangspunt is **menselijke waardigheid**. Sekse, nationaliteit, juridische status, etniciteit, sociale status, relaties zijn geen redenen om iemand met een gelijk ziektebeeld wel of geen voorrang te geven. Wat is dan wel een geschikt criterium om iemand voorrang te geven in een (zware) crisissituatie volgens concept deel 2 van het draaiboek als de IC-bedden capaciteit een maximum gaat naderen?

Verderop komt aan bod wat het standpunt is van minister Van Rijn van medische zorg.

**Standpunt 1: Alleen medische criteria hanteren en daarna loting. **

Fleur Jongepier (2020) is van mening dat in pandemiecrisissituaties nadenken over ethische criteria zinloos en onwenselijk is. Medische criteria moeten gehanteerd worden om iemand wel of niet toe te laten tot een IC-bed. Geen niet-medische criteria gebruiken zoals een veronderstelde korte ligduur op een IC-bed of voorrang geven aan zorgpersoneel. Volgens Jongepier moet loting aan de orde zijn als de medische criteria niet meer bruikbaar zijn.

Volgens haar is het wel mogelijk dat een oud individu vrijwillig een IC-plek aan een ander persoon, bij voorbeeld een jongere, wil afstaan. Het is dan niet aan medici of de overheid om een leeftijds criterium te gaan toepassen. Want mag een 45-jarige dan opgenomen worden en een 50-jarige niet meer? Waar ligt de scheiding? Daar wordt wel tegenin gebracht dat er toch wel een onderscheid mogelijk is in levensverwachting van een 33-jarige versus iemand die 83 jaar oud is. Duidelijk is dat deze kwestie iets ongemakkelijks blijft houden.

Standpunt 2: Wel niet-medische criteria toepassen maar niet leeftijd als derde criterium; kies een ander criterium.

Het concept deel 2 van het draaiboek noemt drie criteria plus loting. De eerste twee zijn betrekkelijk onomstreden: prioriteit voor wie korte IC-hulp nodig heeft en prioriteit voor mensen die beroepsmatig vaak aan het coronavirus zijn blootgesteld. Leeftijd is een meer omstreden criterium. Er is wel gesuggereerd om een criterium ervoor in de plaats te stellen. Zo is wel bepleit om **ouders met opgroeiende kinderen** voorrang te verlenen (Pierik, 2020). Dat is geen goed criterium want het kan een reden zijn om juist kinderen te nemen in een toch al overvol land. Wat zijn opgroeiende kinderen? Telt een 19-student aan een vervolgopleidingen na het middelbaar onderwijs nog mee? Om hier verder mee te komen moeten medici zich achter de voordeur van huishoudens gaan begeven. Rechtsfilosoof Roland Pierik (2020) voert dit criterium af. Blijft toch weer het criterium leeftijd staan als derde criterium voor het draaiboek.

Standpunt 3: Wel niet-medische criteria toepassen en dan leeftijd als derde criterium.

Het derde standpunt is het standpunt dat in het concept draaiboek deel 2 naar voren is gebracht. Er zijn medische criteria bij de keuze van de IC-beddenbezetting en niet-medische criteria. De medische

criteria gaan voor. Zijn er dan nog bedden leeg en wel kandidaten dan kunnen niet-medische criteria een rol spelen bij de selectie, zoals de veronderstelde korte ligduur op een IC-afdeling (blijkbaar een grote levensverwachting) en voor zorgpersoneel. Eerst daarna is het derde criterium leeftijd aan de orde.

Het voordeel van gebruik van dit criterium 'leeftijd' is dat het pas als derde criterium een rol speelt.

Maar een kritiek is dat leeftijd gebruiken om mensen wel of niet door te laten naar de IC impliceert dat geen sprake is van morele gelijkwaardigheid als ouderen het af moeten leggen tegen jongeren.

Gelijkwaardigheid was immers een uitgangspunt.

Daar staat iets tegenover. Leeftijd komt als criterium pas laat aan de orde. Zo lang er genoeg IC-bedden zijn, geven alleen medische criteria de doorslag bij een beslissing iemand wel of niet op te nemen op een IC-afdeling. Alleen bij de code 'zwart' – als er meer patiënten zijn dan IC-bedden – mogen niet-medische criteria gebruikt worden.

Wat vindt minister Martin van Rijn?

Geen leeftijdsdiscriminatie. Martin van Rijn heeft in een brief aan de Tweede Kamer aangegeven dat er 'vele nuttige en zeer bruikbare elementen' in het concept deel 2 van het draaiboek staan, maar dat hij zich 'niet kan vinden in een triage waarin leeftijd, los van medisch inhoudelijke overwegingen, een rol speelt'. Van Rijn twijfelt niet aan de oprechte intenties van de opstellers van het draaiboek. Maar een onderscheid op basis van leeftijd kan hij niet ondersteunen. Elk leven is gelijkwaardig. Als een oudere patiënt evenveel herstelkansen heeft als een jongere patiënt, kan hem of haar geen aanspraak op levensreddende zorg worden ontzegd.

De grote kritiek op het leeftijdscriterium als leidend principe

De grote kritiek op het concept deel 2 van het draaiboek volgens de Nijmeegse ethicus Fleur Jongepier is dat er onomwonden staat dat 'de jongere generatie een sterkere morele aanspraak' heeft op levensreddende zorg, en dat het 'rechtvaardig' is om hun 'voorrang te geven omdat jongere generaties nog een lang leven voor zich hebben, terwijl het voor oudere generaties minder opgaat'. De uitleg hiervan is dat iemand van 70 jaar geen IC-bed krijgt als iemand van zeg eens 30 jaar ook een bed nodig heeft en er niet genoeg IC-bedden zijn voor twee personen (Jongepier, 2020). Jongepier oordeelt hard. Zij meent dat het fundament onder het draaiboek voor crisis IC-zorg 'aan alle kanten rammelt'. Zij heeft de volgende kritiekpunten.

1. Het leeftijdscriterium deugt niet. Het is niet zo dat alle burgers eenzelfde voorraad aan levensjaren hebben en dat de voorraad bij een oudere van zeg 70 jaar zo maar op is en die van een 50-jarige niet. Het is ook niet zo dat een jongere een voorraad jaren kan verdienen of dat het een recht is dat 'per weegschaal' kan worden verdeeld. Menselijke waardigheid trekt zich niks aan van leeftijd.
Leeftijd moet uit het draaiboek worden geschrapt.
2. Om het leeftijdscriterium door te voeren moet iemand die geboren is in 1960 voorrang hebben op iemand die geboren is in 1940. En iemand van februari 1940 gaat voor iemand die geboren is in januari 1940. Dat wordt **absurd** geacht. Hier bestaat geen rechtvaardiging voor. De absurditeit is inherent aan het criterium.
3. Een jongere voor laten gaan op een oudere impliceert dat een jongere 'meer gegund' wordt om nog jaren verder te leven. Deze uitleg is niet acceptabel. **Daar hoort een overheid niet over te gaan.** Is het dan niet aan burgers zelf om hiervoor te kiezen? De keuze wordt volgens het draaiboek door anderen voor patiënten gemaakt.

4. **Het draaiboek is moreel instabiel.** Stel dat iedereen die op een IC binnen kan komen 80 plus is maar er toch nog een beddentekort is dan komt na het leeftijdscriterium het criterium 'wie het eerst komt, die het eerst maalt' op de proppen of loting. Als leeftijd niks oplost, wordt overgeschakeld op een ander principe. Jongepier vindt dit zwak. Zij vindt leeftijd geen goed criterium en kiest daarom voor het schrappen hiervan. In plaats daarvan pleit ze voor loting als leidend principe.
5. De **weerstand tegen loting is onvoldoende gefundeerd** volgens Jongepier. Er wordt in de toelichting op het conceptdeel van het draaiboek gesteld dat het pijnlijk is als triage bij een tweede covid-uitbraak bepaald wordt door loting, dus door toeval. Toeval zou niet goed geaccepteerd kunnen worden? Maar wordt dan wel geaccepteerd dat een patiënt te oud is om nog geholpen te kunnen worden. Jongepier meent dat erkend moet worden dat als er een grote uitbraak van het coronavirus komt, de ethici net zo goed als de medici **de grenzen van de ethiek** bereiken hebben. Dan is loting het beste.

Hoe denken anderen over IC-deurbeleid? Ethicus Eline de Jong (2020) is van mening dat **'leeftijd niet meewegen oneerlijk zou zijn'**. Zij grijpt toch weer terug op het concept deel 2 van het draaiboek. Het triageprotocol voor overvolle IC's stelt leeftijd voor als een van de gronden voor de niet-medische afweging bij een pandemie in een crisiscontext. Zij meent dat het leeftijdscriterium goed te verdedigen is. Leeftijd zegt wat over **levensfase**. Rekening daarmee houden, impliceert toepassing van het principe van *'fair innings'*. Ouderen hebben al meer levensduur genoten dan jongeren en dus hebben jongeren sterkere morele aanspraak op toelating tot een schaars IC-bed in coronatijd als niet-medisch argument (als de medische argumenten de patiënt wel richting IC voeren maar er schaarste is aan IC-bedden), aldus De Jong. De jongere zou dan eerder in aanmerking komen voor levensreddende zorg.

De Jong is dus tegenstander van de visie van Jongepier. Het pleidooi van Jongepier om in plaats van voor leeftijd te kiezen voor loting te opteren, vindt zij **morele uitbesteding** door introductie van toeval, terwijl er wel goede gronden zijn om een afweging van leeftijd te motiveren. Wat is het goede aan leeftijd als criterium? Voorrang neem je als patiënt niet, maar krijg je.

Conclusie: Het kabinet heeft triageren op basis van leeftijd in de 'zwarte fase' van de toepassing van het IC-protocol in coronatijd bij niet-medische afwegingen voor een IC-bed afgewezen.

De Vos (2020) lijkt zich hierin te kunnen vinden. Zij stelt: 'Dat begrip "fair innings" bevalt mij helemaal niet'. Zij meent dat ouderen over het algemeen al niet op ic's komen. Ze gaan thuis dood. Op ic's lagen vaak al mensen onder de vijftig. Dus leeftijd speelt al een rol in de praktijk maar om dat te legitimeren? De Vos meent dat 'leven een vorm van binnenhalen is acht ze onterecht'. Ze meent dat mensen door te leven betekenis geven aan anderen. Ze 'geven'. En moet dan een oudere die toevallig slecht ter been is geweerd worden van een ic?

12. Naar een moreel kompas

Wat is in de huidige tijd in Nederland een nuttig denkspoor? Ik zie in elk geval wel iets in de deugdenethiek (Kinneking, 2005; Van Tongeren, 2018). Een voordeel van deze aanpak is de **veelheid en rijkheid van de conceptuele middelen** die de deugdenethiek biedt om situaties te beoordelen. De dimensies van morele situaties kunnen ontrafeld worden en besproken in termen van deugden en ondeugden.

'De deugdenethiek biedt echter geen beslissingsprocedure om conflicten tussen (on)deugden op te lossen en om de toepasbaarheid ervan op concrete situaties te beoordelen' (Gilles, 2014: 8).

Deugdenethiek kan uitlopen op **situationele ethiek** die elk moreel oordeel goedkeurt. Om dat te ondervangen zijn morele principes van belang.

De deugdenethiek wordt hier gevolgd. Verinnerlijkte deugden kunnen elkaar wel of niet versterken. Als deugden elkaar versterken, vormen ze een 'pakket' dat in balans is. Dan beschikt een burger over een **moreel kompas**, stelt de ethicus Paul van Tongeren (2018).

Voor het persoonlijk benutten van een moreel kompas doet een mens impliciet of expliciet een beroep op **deugden**. Niet alle menselijke deugden zijn altijd van belang bij een keuze. De **context** bepaalt mede of een beroep op een deugd nodig is.

Als een man te water is geraakt en je staat als geoefende zwemmer langs de kant dan is de vraag of je de moed hebt om tot een reddingspoging over te gaan en zo behulpzaam te zijn bij het overleven. Dan is bekend staan als hartelijk persoon niet genoeg. De deugd is hier niet gevraagd. Moed is hier juist wel een relevante deugd. Niet iedereen beschikt daarover maar om een persoon te redden is die deugd wel van belang, een impliciete oriëntatie.

Deugden, zoals moed, mildheid, hulpvaardigheid en vergeving, komen voor in tal van samenlevingen, gemeenschappen, families, professies. Veel burgers kennen ze in hun rol van beroepsbeoefenaar of in een andere rol. Een arts heeft van doen met deugden, een leraar, een pastoor, een slager, een bankdirecteur, een wethouder, een burgemeester, een voetbaltrainer. Wie niet? Beschik je als leraar niet over de echt van belang zijnde deugden voor het beroep van leraar dan ben je vermoedelijk ongeschikt als leraar. Een leraar moet empathisch vermogen hebben. Zo is het ook met burgemeesters. Wie niet boven partijen kan staan en niet kan verbinden, is niet erg geschikt, zo stelde ik vast in "*Tien geboden*" voor burgemeesters (Korsten, 2012). Ook de ontspoorde geestelijken uit het onderzoek van de commissie-Deetman hadden van doen met deugden en ondeugden.

13. Enkele conclusies

1. Beschaving is gericht op beheersing in menselijk handelen, in de menselijk omgang. Norbert Elias leert ons dat. Burgerschap in gemeenschappen als families, buurten, wijken, verenigingen, doelorganisaties werkt positief in op beschaving doordat het daarbij gaat om beheersing, betrokkenheid, vertrouwen, gezamenlijk zinn. Bij goed burgerschap past een ethische bril, een kompas.
2. Er bestaat geen Ethische App die een dashboard bevat om ethische kwaliteiten te meten in termen van voorraad of snelheid. De brilmetafoor is beter geschikt.
3. In deze beschouwing zijn denksporen of perspectieven gegeven die te zien zijn als glazen voor een bril. In de praktijk kan men een perspectief kiezen dat het beste op of bij een ethisch thema of

vraagstuk past. Zoals mensen afhankelijk van de omstandigheden een bril kiezen: bij zonnig weer een zonnebril, zittend voor een personal computer een computervriendelijke bril voor korte afstand. Enz..

4. De volgende perspectieven passeerden de revue: de deugdenethiek, de plichtethiek, de gevolgenethiek, de principe-ethiek, de mensenrechtenethiek, het individualistisch ontplooierspectief, de narratieve benadering, de discoursethiek. Deze perspectieven accentueren verschillende aspecten van goed en kwaad in het menselijk handelen. Ze zijn op zichzelf toepasbaar, soms complementair te gebruiken, maar niet geschikt om alle ethische gevallen en vraagstukken te begrijpen.
5. Van de ethische perspectieven zijn voor- en nadelen benoemd. Ik geef hier een voordeel van elk perspectief.
6. De deugdenethiek richt zich op zuiverheid van intenties. Deze benadering houdt rekening met de context van goed en kwaad. Kan iemand een drenkeling redden? Dat is niet alleen een zaak van moed maar ook een kwestie van beschikken over de competentie van 'reddend zwemmen'. De deugd kan tot wasdom komen bij de (conditionele) aanwezigheid van een vaardigheid.
7. De deugdenethiek is te verbinden met de beroepsethiek. Wie deugden relateert aan beroepen komt tot de conclusie dat bepaalde competenties en deugden belangrijk zijn bij de uitoefening van een bepaalde professie en andere bij een andere professie. We weten dit voor beroepen als dat van leraar en politiemans. Als beroepen of functies nieuw zijn, nog niet uitontwikkeld en een beroepsvereniging afwezig is, bestaat het gevaar dat de beroepsethiek ook niet is uitgekristalliseerd en er dus geen sprake is van reflectie op de vaststelling van relevante normen van betamelijkheid en normschendingen. Waaraan te denken? Willekeurige voorbeelden zijn: het beroep van drone- of robotontwikkelaar, medewerker van een kernenergiecentrale, disk jockey (dj).
8. De plichtenethiek is geschikt voor het opstellen van regels in de vorm van een ethische code voor ambtenaren, bestuurders of politiemensen. Zo wordt benadrukt wat goede handelingen zijn en wat vermeden moet worden. Denk aan het vermijden van corruptie, fraude, belangenverstremming. Het vermelden van een ontvangen cadeau in een register wordt veelal nodig geacht. Een code voor bestuurders is vaak het normatief kader bij een integriteitsonderzoek.
9. De gevolgenethiek geeft (ook) een duidelijk criterium om te kunnen beoordelen wat moreel goed is: 'gunstige gevolgen'. Is de drenkeling gered dan is dat gevolg in beeld. Dat is zelf belangrijker dan de vraag of de redder moedig of lankmoedig was. De gevolgenethiek benadrukt niet primair deugden of intenties om te komen tot handelingen maar gevolgen. Het gaat er ethisch gezien niet om de deugd van moed, bij voorbeeld om iemand te redden, of de goede bedoeling maar om het resultaat van de reddingspoging of het uitblijven van zo een poging. Denk bij de gevolgenethiek bij voorbeeld aan een analyse van Q-koorts en de gekke koeienziekte.
10. Volgens principe-ethici zijn vier principes belangrijk: weldoen; niet-schaden van de ander; respect voor autonomie bij het maken van keuzen; rechtvaardigheid. In een concreet geval, bij een ethisch probleem, moet bekeken worden wat precies het (ethisch) probleem (van goed of kwaad) is en welke waarden en principes in het geding zijn. Wellicht gaat het om andere dan deze vier. Een stappenplan moet dat duidelijk maken. Een stappenplan begint met de verkenning wat er ethisch aan een probleem. Een autoband verwisselen van een auto is geen ethisch vraagstukken tenzij je een ander die langs de weg beland is aan het helpen bent. De principe-ethiek is in bepaalde sectoren belangrijk, zoals in de gezondheidszorg.

11. De mensenrechtenethiek is geschikt om anderen in de grotmensenwereld te beoordelen. Een mens die denkt in termen van rechten beziet de wereld vanuit een ander perspectief dan wie zich afvraagt of hij of zij deugden wel of niet activeert of plichten verzaakt of let op gevolgen van een handeling. De mensenrechteneticus kijkt of anderen tekort schieten in het toestaan van vrijheid van meningsuiting of vrijheid van vereniging en vergadering en in overtreding zijn (martelen?; iemand vergiftigen?) en hun plicht verzaken.
12. Het narratief perspectief op ethiek haalt de integraliteit en de samenhang van gebeurtenissen in het leven van een individu naar voren in de vorm van een verhaal, wat de begrijpelijkheid van de dilemma's of voorgenomen afwikkeling ervan bevordert. Denk aan de zieke die op korte termijn geen perspectief meer heeft om te overleven en een actieve levensbeëindiging nastreeft
13. Van deze perspectieven is de discousethiek onderscheiden want dit perspectief biedt een procedurele benadering. Alle betrokkenen worden rond de gesprekstafel genodigd.
14. In twee denksporen staan handelingen centraal: de plicht- en de gevolgenethiek. In de principe ethiek gaat om de keuze pro of contra handelingen. Van daar dat de principe-ethiek nogal omarmd wordt in de gezondheidszorg.
15. Is een ethisch denkspoor in de praktijk dominant? Neem de gezondheidszorg. In de Nederlandse gezondheidszorg is de principe-ethiek sinds de jaren zestig van de vorige eeuw dominant. Alternatieve ethische opties zijn niet irrelevant want het zijn aanvullingen. De narratieve ethiek haalt de emotie naast de ratio naar voren en plaatst gezondheid in het perspectief van de integraliteit van het leven. De discousethiek benadrukt het dialogisch proces in geval van vele betrokkenen met elk een eigen kijk op een ethische kwestie. De discousethicus streeft na dat het gesprek adequaat verloopt.
16. In het zoeken naar integriteitscodes blijkt de plichtethiek een inspiratiebron. De deugdethiek wordt samen met de plichtethiek wel geprezen als hulpmiddel voor het formuleren van een beroepsethiek van een bepaald beroep.
17. De principe-ethiek, de narratieve ethiek en discousethiek hebben gemeenschappelijk dat ze het proces van informatieverstrekking, afweging en besluitvorming in intersubjectieve zin in een concrete casus van leven of dood naar voren halen. Er moet goed overlegd worden tussen arts en patiënt en andere betrokkenen. De principe-ethiek handhaaft uiteindelijk wel de eigen verantwoordelijkheid van een hulpverleners (arts). De beide andere ethische benaderingen benadrukken vooral de kwaliteit van de dialoog. De patiënt moet goed het verhaal kunnen doen, menen de narratieven. Er moet vooral goed overlegd worden, zeker als sprake is van meer betrokkenen, zeggen de discousethici. De discousethiek accentueert het streven naar consensus en benadrukt het voldoen aan voorwaarden, zoals een machtsvrije dialoog.
18. Complementariteit? De verschillende ethische benaderingen vullen elkaar aan. De drenkeling Joshua werd gered door Kees en enkele toeschouwers die toesnelden. Deze casus bleek te begrijpen vanuit meerdere denksporen, zoals de deugdenethiek (houding van de redder), de plichtenethiek (kwaliteit van de handeling) en de gevolgenethiek (werd de drenkeling daadwerkelijk gered?). De mensenrechtenbenadering en de discousethiek zijn in deze casus irrelevant en het narratieve perspectief te zwaar.

19. Wie de kern van het menselijk moreel handelen wil vatten, komt niet uitsluitend of primair uit bij abstracte waarden of mensenrechten, maar bij deugden en gevolgen. We volgen hier Michael Ignatieff.
20. Gewone deugden hebben vaak een 'stilzwijgend, impliciet karakter'. Het voordeel is: de mens kan groeien in deugdzaamheid. Deugden blijken wereldwijd bekend en concreter dan abstracte waarden. Burgers uit getto's denken niet in termen van waarden en mensenrechten als ze weinig te eten hebben of elkaars hulp nodig hebben. Duurzaamheid of vrijheid blijkt minder een referentiepunt in het dagelijks leven in de sloppen van Rio de Janeiro of Mumbai, maar behulpzaamheid en wederkerigheid wel (ik help jou als ik weet dat jij mij helpt als het nodig is).
21. Wat de ethiek niet levert, is een stempel voor Kees in zijn Ethisch Reispaspoort vanwege betoonde moed. Een Ethisch Paspoort is een document waar een mens weinig tot niets mee opschiet. In ethisch opzicht zijn er geen garanties. God noch overheden of ethische commissies hebben een Ethisch Paspoort of een Ethische Identiteitskaart mogelijk gemaakt.
22. Er is ook geen commerciële of kerkelijke organisatie die inwisselbare Ethische Airmiles toekent voor dapperheid, initiatief, incasseringsvermogen en andere deugden. Redder Kees krijgt van drenkeling Joshua wel een standbeeld in zijn persoonlijke heldenverzameling. Deze held zal niet van de sokkel gehaald worden. Deugden zijn doorgaans tijdelijk nuttig en dan ook nog eens nuttig in de ene context en nutteloos in de ander. Moed is nuttig als een drenkeling gered moet worden, niet als je fluit in een orkest.
23. Een Ethische Scheidsrechter bestaat niet op deze aarde. Er valt wel te debatteren en tijdens een debat kan iemand op achterstand staan.
24. Er bestaat onethisch handelen. Wat onethisch is, verschilt per ethisch denkspoor. Bij voorbeeld: een houding gericht op het kwaad, zoals bewust liegen door frequente leugenachtigheid (deugdenethiek); door een handeling niet voldoen aan een strafrechtelijk kader (misdrijf) of ander normatief kader, zoals een code voor politieke ambtsdragers (plichtethiek); een handeling verrichten met negatieve gevolgen in moreel opzicht, zoals in de tweede wereldoorlog machinist zijn van een volle trein die naar vernietigingskamp Auschwitz (Polen) rijdt (gevolgenethiek).
25. De wroeging van werknemers om dingen te moeten doen, die men niet acceptabel vindt (liegen of niet de waarheid vertellen oer wat met een product kan of niet kan), wordt weggenomen door een bedrijfsethische code en binnen een commerciële, ondernemingsgewijze productie verzoet als winst behaald wordt.

14. Enkele stellingen ter discussie

1. Er bestaat geen dam of dijk tegen het stijgend aantal ethische discussies in 'staat en samenleving'. De literatuur over ethiek maakt geen gewag van dijkenbouw en ook niet van goede praktijken op dit vlak.
2. De discussie tussen regering en parlement blijkt ongeschikt om ethische discussies te voeren en te beslechten. Een argument hiervoor is dat gebrekkig dualisme en fractiediscipline ethische discussies 'op niveau' ten enenmale onmogelijk maken.
3. De meeste ethische discussies die te maken hebben met liegen en bedriegen en ander falen in organisaties - zoals departementen, zelfstandige bestuursorganen, ziekenhuizen en omroepen - komen niet in radio- of televisieprogramma's aan bod, laat staan dat ze op een adequate wijze aan bod komen.
4. Curieus genoeg bestaan er planbureaus voor de studie en planontwikkeling van economische en sociaal-culturele vraagstukken en bestaan er ombudsfuncties maar 'een studiecentrum voor ethiek van staat en samenleving' ontbreekt. Het Rathenau-instituut is geen staatsinstelling.
5. Morele vragen rondom bestuur, beleid en ambtelijk gedrag zullen in de Nederlandse politiek steeds meer aan de orde zijn omdat feitelijke situaties waarbij politici en ambtenaren betrokken zijn door sociale media in beeld worden gebracht en door ondervraging 'onder ede' tijdens parlementair onderzoek en parlementaire controle in beeld komen. Daarbij gaat het niet alleen om misdrijven, maar ook om betoonde ondeugden, zoals niet handelen waar dat handelen wel gevraagd is, intimideren, een afspraak breken, oneerlijk zijn, niet de waarheid spreken (liegen) en bedriegen.
6. Het ethisch besef is bij actoren in het staatsbestel onvoldoende verinnerlijkt, mede omdat het zelden of nooit een eis in het aantrekken van personeel en in personeelsbeoordelingen, en evenmin bij de selectie van politici, de samenstelling van een bestuurscollege en de benoeming van bestuurders.
7. Hoe meer parlementair onderzoek er plaats vindt van grote affaires, waarbij personen onder ede gehoord moeten worden, hoe groter de kans dat het moreel gehalte van de wetgever, politici, bestuurders, ambtenaren en rechters ter discussie komt. De status van Nederland als een sterk *trust country* kan verzwakt worden.
8. De mededeling van leidinggevenden 'dat het in deze casus of dit domein in ethisch opzicht niet gelopen is zoals het behoorde te lopen' zal in allerlei contexten hand over hand toenemen en dus niet beperkt blijven tot kerkelijke organisaties.
9. Er bestaat een groot aantal valse en halve argumenten om onethisch gedrag van een persoon X of organisatie XX niet onethisch te noemen. Bij voorbeeld: deze verantwoordelijkheid ligt niet bij mij.
10. Bezinning op ethisch gedrag is bittere noodzaak omdat er in westerse en niet-westerse landen en ook gewoon in Nederland veel onethisch gedrag bij mensen en tussen mensen voorkomt. Onder onethisch gedrag vallen alle misdrijven.

Literatuur

- Abma, T., Werken met narratieven - Verhalen en dialoog als methoden voor praktijkverbetering, in: Boonstra, J. en L. de Caluwé (red.), *Interveniëren en veranderen – Zoeken naar betekenis in interacties*, Kluwer, Deventer, 2006, pp. 79-95.
- Abma, T.A., Machtige verhalen. Over de rol van verhalen ter continuering en verandering van de professionele praktijk in een psychiatrisch ziekenhuis, in: *Beleid en Maatschappij*, 1997, nr. 1, pp. 21-32.
- Abma, T.A., Storytelling a inquiry in a mental hospital, in: *Qualitative Health Research*, vol. 8, 1998, nr. 6, pp. 831-838.
- Addink, G. H., *De toetsing van integriteitsschendingen getoetst - Een onderzoek naar het bestuurlijk-juridisch toetsingskader bij onderzoeken naar integriteitsschendingen in de publieke sector*, Utrecht, 2013, pp. 1-25.
- Adviescommissie uitvoering toeslagen (Commissie-Donner c.s.), *Eindadvies Omzien in verwondering*, Den Haag, 12 maart 2020.
- Alonso, S., 'Wij juristen maakten te weinig kabaal', in: *NRC Handelsblad*, 19 december 2020.
- Andreoli, T., De vijf beste ideeën van Immanuel Kant volgens Thomas Nys, in: *De Groene Amsterdammer*, 24 november 2014.
- Augustinus, *Belijdenissen*, Het Spectrum, Utrecht, 1965.
- Barry, B., *Liberty and Justice - Essays in Political Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Bauman, Z., *Alone again – Ethics after certainty*, Demos, London, 1994.
- Bauman, Z., *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford, 1993.
- Beauchamps, T.L. & J.F. Childress, *Principles of biomedical ethics*, Oxford UP, Oxford, 2012 (zevende druk).
- Becker, M. e.a., *Lexicon van de ethiek*, Van Gorcum, Assen, 2007.
- Becker, M., *Bestuurlijke ethiek – Een inleiding*, Van Gorcum, Assen, 2007 (eerste druk).
- Becker, M., Ethiek en recht. Actio in distans, in: *Law & Method*, 2021.
- Becker, M., P. van Tongeren e.a., *Deugdethiek en integriteit*, Van Gorcum, Assen, 2010.
- Bekker, R., *Dat had niet zo gemoeten! – Fouten en falen van de overheid onder het vergrootglas*, Boom, Den Haag, 2020.
- Bekker, R., *Marathonlopers rond het Binnenhof – Topambtenaren bij het rijk 1979-2010*, Boom, Den Haag, 2012.
- Berg, M. van den, D. de Cloe en K. van den Heuvel, *Groter dan ik ben*, Valkenswaard, 17 april 2018.
- Berghmans, R.L.P., G. de Wert en C. van der Meer (red.), *De dood in beheer – Morele dilemma's rondom het sterven*, Ambo, Baarn, 1991.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland – 1996-2006*, Uitgeverij Ten Have, Kampen, 2007.
- Blanken, G.J., *Kierkegaard - Een inleiding in zijn leven en werk*, Ambo, Baarn, 2013.
- Blokland, H., Vrijheid: John Stuart Mill en Isaiah Berlin, in: Rebel, F. (red.), *Basisboek politieke filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, pp. 51-64.
- Boenink, M., Martha C. Nussbaum, in: Doorman, M. en H. Pott (red.), *Filosofen van deze tijd*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005, pp. 397-412.
- Boer, T.A., De functie van het geweten binnen de ethiek, in: NTKR, 2016, nr. 1, pp. 3-14.

- Bökkerink, I. en P. Couwenbergh, *De staatsbank – ABN AMRO klem tussen ambtenaren en bankiers*, Prometheus, Amsterdam, 2020.
- Bolkestein, F., John Rawls – Filosoof in de avondschemering van de twintigste eeuw, in: *Liberaal Reveil*, jrg. 45, april 2004, nr. 2, pp. 52-58.
- Boogers, M., *Machtsmisbruik en politieke afrekening: de voetangels en valkuilen van integriteitsonderzoek in een politieke context*, Universiteit van Tilburg, Tilburg, 2012.
- Boogers, M., S. van Zuydam en J.J.C. van Ostaaijen, *Lokale bestuursculturen, regionale verschillen?*, Necker van Naem, Tilburg University, april 2021.
- Boon, L., *De omstreden kwaliteit van integriteitsonderzoek dat topambtenaren en bestuurders hun baan kost*, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2017 (scriptie).
- Bos, K., Jaren later nog één keer praten met de dader, in: *NRC Handelsblad*, 23 mei 2020, p. 31.
- Bos, R. ten, *Merkwaardige moraal – Goed en kwaad in managementtheorie en praktijk*, Thema/ Schouten & Nelissen, 1998.
- Bouwman, H., *Lijst van gevallen en tussentijds vertrokken wethouders over de periode 2002-2006, 2006-2010, 2010-2014, 2014-2018*, Utrecht, 2019.
- Bouwman, H., *Valkuilen voor wethouders*, Boom, Den Haag, 2019.
- Boven, Th. van, *Het verleden is niet voorbij*, Universiteit Maastricht, 26 nov. 2001 (oratie).
- Braeckman, A. en R. Geenens, De staat van de politieke filosofie, in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, vol. 107, 2015, nr. 4, pp. 415-458.
- Braeckman, A., B. Raymaekers en G. van Riel, *Wijsbegeerte*, LannooCampus, Tiel, 2010.
- Brenninkmeijer, A., *Moreel leiderschap*, Prometheus, Amsterdam, 2019.
- Brink, G. van den (red.), *De Lage landen en het Hogere – De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, AUP, Amsterdam, 2012.
- Brink, G. van den, e.a., *Een onderzoek naar de morele weerbaarheid van Nederlandse politiefunctionarissen*, Boom, Den Haag, 2015.
- Brink, G. van den, e.a., *Eigentijds idealisme - Een afrekening met het cynisme in Nederland*, AUP, Amsterdam, 2012. .
- Brink, G. van den, en S. Soeparman (red.), *Naar een geloofwaardiger bestuur*, Boom, Den Haag, 2015.
- Brink, G. van den, *Waarom morele vragen politiek urgent worden*, Boom, Den Haag, 2015.
- Brinkgreve, C., R. Gude en S. Noorda (red.), *De morele staat van Nederland*, Salomé, Amsterdam, 2001.
- Bruijn, G. de, Amartya Sen, in: Beus, J. de, en F. Vuijsje (red.), *Politieke economie*, Het Spectrum, Utrecht, 1987, pp. 227-256.
- Bureau Integriteit Gemeente Amsterdam, *Protocol integriteitonderzoeken gemeente Amsterdam*, 2006.
- Bureau Integriteit Nederlandse Gemeenten, *Gemeente Wassenaar: Rapportage onderzoek inzake beschuldiging van ongewenst gedrag*, BING, 2012.
- Bureau Integriteit Nederlandse Gemeenten, *Rapportage onderzoek Feijenoord: Deelgemeente Feijenoord*, BING, 2013.
- Bureau Integriteitsbevordering Openbare Sector, *Handreiking onderzoek integriteits-schendingen politieke ambtsdragers*, 2014.

- Burg, W. van der, en R. Pierik, John Rawls - De filosoof van de liberaal-democratische verzorgingsstaat, in: *Nederlands Juristen Blad*, 2003, nr. 18.
- Burggraave, R., *De moeilijke maar mogelijke weg naar vergeving en verzoening*, Leuven, 2014 (paper; internetversie).
- Burggraave, R., J. de Tavernier en D. Pollefeyt (red.), *Zand erover? Vereffenen, vergeten, verzoenen*, Davidsfonds, Leuven, 2000.
- Buruma, Y., *Wat is een goede rechter?*, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2016 (oratie).
- Buuren, M. van, en J. Dohmen, *Oude en nieuwe deugden*, Ambo, Amsterdam, 2014.
- Commissie van onderzoek seksueel misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk, *Naar hulp, genoegdoening, openbaarheid en transparantie - Een onderzoek naar en advies over het functioneren van de kerkelijke instelling voor hulp aan en recht voor slachtoffers van seksueel misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland*, Den Haag, 2010.
- Dalrymple, Th., *Door en door verwend – Kritiek op de sentimentele samenleving*, Nieuw Amsterdam Uitgevers, Amsterdam, 2010.
- Dekker, P., J. de Hart, P. de Beer en Ch. Hubers, *De moraal in de publieke opinie*, SCP, Den Haag, 2004.
- Dekker, P., Morele feiten: opvattingen en ontwikkelingen in Nederland, in: Brinkgreve, C., R. Gude en S. Noorda (red.), *De morele staat van Nederland*, Salomé, Amsterdam, 2001, pp. 15-37.
- Dekker, W. en R. Giebels, Na Olga Zoutendijks benoeming bij ABN AMRO begon de ellende, maar ze is zeker niet de enige schuldige, in: *De Volkskrant online*, 9 febr. 2018.
- DeLaere, P., Deugdenethiek: oud en nieuw, in: Hees, M. van, Th. Nys en I. Robeyns (red.), *Basisboek ethiek*, Boom, Amsterdam, 2014, pp. 179-195.
- Deloitte, *Rapport inzake onderzoek naar de onkostenvergoedingen en declaraties van het college van Gedeputeerde State van de provincie Gelderland*, 2010.
- Derksen, W. en E.F. ten Heuvelhof, *Wegkijken als cultuur*, Provincie Limburg, Maastricht, okt. 2021.
- Diekstra, R., M. van Toor, A. den Ouden en M. Schweitzer, *Vriendelijker, verantwoordelijker, veiliger – Stadsetiquette: van idee naar programma*, Bestuursdienst directie SCZ, Rotterdam, 2002.
- Diekstra, R., Verbinding maken, betrokken raken, vertrouwen bouwen, in: Beek, K. en Y. Zonderop (red.), *30 Plannen voor een beter Nederland*, Meulenhoff, Amsterdam, 2006, pp. 164-201.
- Diekstra, R.F.W., M. van den Berg en J. Rigter (red.), *Waardevolle of waardeloze samenleving*, Karakteruitgevers, Uithoorn, 2004.
- Dohmen, J. en J. Wester (red.), *Operatie 'werk Arthur de deur uit'- Dagboek van een ongewenste werknemer*, Bertram + de Leeuw Uitgevers, 2014.
- Dohmen, J., Commissie meldde niet alles over Van Rey, in: *NRC Handelsblad*, 15 dec. 2012.
- Dohmen, J., De rol van deugden in een humanistische ethiek, in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, jrg. 106, aug. 2014, nr. 2, pp. 139-144.
- Dohmen, J., *De vriendenrepubliek*, SUN, Nijmegen, 1996/2008.
- Domselaar, I. van, Ronald Dworkin, Justice for Hedgehogs, in: *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, vol. 40, 2011, nr. 2, pp. 177- 181.
- Doorman, M. en H. Pott (red.), *Filosofen van deze tijd*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005. .
- Dworkin, R., *Freedom's Law*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

- Dworkin, R., *Is democracy possible here?*, Princeton University Press, Princeton, 2006.
- Dworkin, R., *Justice for Hedgehogs*, Cambridge (Mass.), Harvard UP, 2011. .
- Dworkin, R., *Law's empire*, Bloomsbury, 1998 (1986).
- Dworkin, R., *Taking rights seriously*, Harvard University Press, Duckworth, 1977.
- Eijsbouts, T., Rechter zat opzichtig te slapen in toeslagenaffaire, in: *De Volkskrant*, 23 december 2020.
- Elzinga, D. J., & E. de Haan, *Contra-expertise rapport 'Bouwen aan de Barnseweg'*, Stibabo, 2015.
- Elzinga, D.J. en A.F.A. Korsten, *Welk risicoprofiel heeft wethouder Jo Palmen op het vlak van bestuurlijke integriteit? Een tweede belichting en verdiepinganalyse*, Brunssum, 18 febr. 2018.
- Es, R. van, *Professionele ethiek*, Kluwer, Deventer, 2011.
- Finlayson, J.G., *The Habermas-Rawls debate*, Columbia University Press, New York, 2019.
- Fortuin, A., Slachtoffer en dader praten over sexueel misbruik, in: *NRC Handelsblad*, 30 oktober 2019.
- Frankena, W.K., *Ethics*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1973 (2^e editie).
- Freeman, R., *Rawls*, Routledge, New York, 2007.
- Gabriëls, R., John Rawls, in: Doorman, M. en H. Pott (red.), *Filosofen van deze tijd*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005, pp. 209-224.
- Ganzevoort, R., P. Verhagen, W. ter Horst en M. de Vos (red.), *Vergeving als opgave – Psychologische realiteit of onmogelijk ideaal?*, KSGV, Tilburg, 2003.
- Gevers, J.K. e.a., *Deugden*, Trouw/ J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 2000.
- Gilles, P., *Een narratieve ethiek als sleutel tot een alternatieve morele epistemologie*, Universiteit Gent, 2014 (masterproef).
- Glas, G., De mens kan het zelf niet af, in: *Trouw Online*, 15 april 2000.
- Graaf, G. de (ed.), *It is about integrity stupid*, Eleven, Den Haag, 2019.
- Graste, J. en D. Bauduin, *Waardenvol werk – Ethiek in de geestelijke gezondheidszorg*, Van Gorcum, Assen, 2000.
- Habermas, J., *De nieuwe onoverzichtelijkheid en andere opstellen*, Boom, Meppel, 1989.
- Habermas, J., *Erläuterungen zur Diskursethik*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1991.
- Habermas, J., *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1992.
- Habermas, J., *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1973.
- Habermas, J., *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1983.
- Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Luchterhand, Berlin, 1962.
- Habermas, J., *Technik und wissenschaft als 'Ideologie'*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1969.
- Habermas, J., *The Structural Transformation of the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge MA, 1991.
- Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1980 (twee delen)
- Habermas, J., *Theory of Communicative Action*, Beacon Press, Boston, 1984.

- Habermas, J., Vorbereitende Bewerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz, in: Habermas, J. & N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Socialtechnologie*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1971, pp. 101-142.
- Hare, R.M., *Plato*, Lemniscaat, Rotterdam, 1999.
- Hartmans, R., Habermas als geweten van naoorlogs Duitsland – Duits filosoof van de twintigste eeuw, in: *De Groene Amsterdammer*, 18 aug. 2001.
- Hartog, G. den, Contractualisme, in: Hees, M. van, Th. Nys en I. Robeyns (red.), *Basisboek ethiek*, Boom, Amsterdam, 2014, pp. 146-162.
- Hartogh, G. den, Deugd en plicht, in: *Filosofie & Praktijk*, jrg. 26, 2005, pp. 38-61.
- Hees, M. van, Morele blikvernuwing ontnemt zicht op ongelijkheid, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 3 sept. 2018,
- Hees, M. van, Th. Nys en I. Robeyns (red.), *Basisboek ethiek*, Boom, Amsterdam, 2014.
- Hermoso, B., Jürgen Habermas: 'For God's sake, spare us governing philosophers!', interview in *El Pais*, 25 mei 2018.
- Heuvel, H. van den, en L. Huberts, Bestuurlijke integriteit en de kwestie-Leers, in: Aardema, H. e.a. (red.), *Meerwaarde van de bestuurskunde*, Boom Lemma, Den Haag, 2010, pp. 193-203.
- Heuvel, J.H.J. van den, *Bouwen aan de Barnseweg- Rapport over het bestuurlijk handelen van de gemeente Barneveld en de rol van raadslid de heer H.C. van den Brink*, Barneveld, 2015a.
- Heuvel, J.H.J. van den, L. Huberts en E.R. Muller (red.), *Integriteit*, Kluwer, Deventer, 2012.
- Heuvel, J.H.J. van den, *Leren van feiten - Onderzoek naar de handelswijze van de Fractie Westland Verstandig tegenover de accountant*, 2015b.
- Heuvel, J.H.J. van den, M. Pheijffer, M., & J. de Vries, *Ondernemend bestuur*, Haarlem, 2012 (Commissie Operatie Schoon Schip).
- Hoetjes, B.J.S., *De kreukbare overheid – Essays over integriteit in Nederland*, Lemma, Utrecht, 2000.
- Hoffmann Bedrijfsrecherche, *Managementbrief II nr. 21406074: Betreft: Onderzoek i.o.v. Gemeente Urk te Urk*, 2015.
- Houwen, T., Kierkegaard, tussen ethicus en estheet, in: *Trouw online*, 1 febr. 2008.
- Houwen, T., Voor ieder zoekt Rawls de maximale vrijheid, in: *Trouw online*, 25 januari 2007.
- Ignatieff, M., *The Ordinary Virtue – Moral Order in a Divided World*, Harvard University Press, Cambridge, 2017.
- Ignatieff, M., *Vuur en as - Succes en falen in de politiek*, Cossee, Amsterdam, 2013.
- Jong, E. de, Leeftijd niet meewegen zou oneerlijk zijn, in: *De Volkskrant*, 22 juni 2020, p. 24.
- Jong, M.J. de, Jürgen Habermas: maatschappijkritiek als hefboom voor emancipatie, in: M.J. de Jong, *Grootmeesters van de sociologie*, Boom Lemma, Den Haag, 2011, pp. 371-413.
- Jongepier, F., Jongeren voorrang geven op IC? Het draaiboek van 'code zwart' rammelt aan alle kanten, in: *De Volkskrant online*, 17 juni 2020.
- KAFI Integrity, *Uit Balans: Onderzoek naar enkele dossiers die behoren tot de Ruimtebalansprojecten in opdracht van de gemeente Nuenen*, 2014.
- Kalshoven, K., D. den Hartog en A.H.B. de Hoogh, .Een gedragsbenadering van ethisch leiderschap, in: *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, jrg. 84, mei 2010, nr. 5, pp. 260-267.
- Kenny, A., *Aquino*, Lemniscaat, Rotterdam, 2000.

- Keularz, J., Jürgen Habermas, in: Doorman, M. en H. Pott (red.), *Filosofen van deze tijd*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005, pp. 269-287.
- Kierkegaard, S., *Of, of, Boom*, Amsterdam, 2007.
- Kimman, E., *Marktethiek*, Van Gorcum, Assen, 1990.
- Kimman, E., *Verkaveling van de moraal – Inleiding bedrijfsethiek*, Rozenbergh Publ., Amsterdam, 2009 (derde druk).
- Kinninging, A., En indien hij berouw heeft, vergeef het hem, in: *Trouw Online*, 8 april 2000.
- Kinninging, A., *Geografie van goed en kwaad*, Het Spectrum, Utrecht, 2005.
- Kok, L., Keihard rapport over toeslagenaffaire: grondbeginselen rechtsstaat zijn geschonden, in: *Algemeen Dagblad*, 17 dec. 2020.
- Koolma, R. en L. Gerrichauzen, Ander leiderschap van corporaties, in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, juni 2011, nr. 3, pp. 6-10.
- Korsten, A. en G. Leers, *Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij*, Lemma, Utrecht, 2005.
- Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006.
- Korsten, A., *'Tien geboden' voor burgemeesters*, Boom/Lemma, Den Haag, 2012.
- Korsten, A., A. Resoort, M.M. Meeuwisse, P. Ykema en E. van Sluijs, *De burgemeester op de divan*, GITP, Nijmegen, 2012.
- Korsten, A., H. Bouwmans e.a., *Onder burgemeesters*, Boom, Den Haag, 2012.
- Korsten, A.F.A. en H. Aardema, *De val van burgemeesters*, Ministerie van BZK, Den Haag, 2006.
- Korsten, A.F.A. en M. Schoenmaker, Gezond bestuur en bestuurlijke probleemgemeenten: tijd voor een bestuurschout, in: *Bestuurswetenschappen*, jrg. 65, juni 2011, pp. 28-50.
- Korsten, A.F.A. en W.P.C. van Zanten, Ethiek van ambtelijk handelen, in: *Management in overheidsorganisaties*, Samsom, Alphen a.d. Rijn, febr. 1989, A1190-1 – 13.
- Korsten, A.F.A., *Bestuurders tegenspreken noodzakelijk – Wat te doen bij dreigende zwakten in een stelsel van gewichten en tegenwichten?*, www.arnokorsten.nl onder Downloads, 10 jan. 2015.
- Korsten, A.F.A., De persoonlijke kant van het burgemeesterschap, in: Muller, E. en J. de Vries (red.), *Burgemeester*, Kluwer, Deventer, 2014, pp. 245-269.
- Korsten, A.F.A., *De steekvlam - Over het (on)terecht de laan uitsturen van gemeentesecretarissen en dan resterende middelen voor secretarissen*, www.arnokorsten.nl onder Downloads rubriek Ambtenaren, 25 juli 2012
- Korsten, A.F.A., *Deugdelijk bestuur*, Open Universiteit, Heerlen, 2010.
- Korsten, A.F.A., *Grote klasse! – Op zoek naar excellente ambtenaren en leiderschap*, Beljon+ Westerterp, Heerlen, 2005.
- Korsten, A.F.A., H. Aardema en A.P. Resoort, Gebroken ketens van macht- Gedwongen vertrek van burgemeesters vanaf begin 2000, in: *Bestuurswetenschappen*, jrg. 62, nov. 2008, pp. 9-42.
- Korsten, A.F.A., *Ontsporen van bestuurders*, www.arnokorsten.nl onder Downloads, 6 maart 2016.
- Korthals, M., Is de wereld van Jürgen Habermas verkeerd?, in: *Krisis*, jrg. 49, 1992, pp. 66-70.
- KPMG, *Gemeente Sliedrecht: Onderzoek relatie gemeente Sliedrecht en Baggerfestival Sliedrecht* (Openbaar exemplaar), 2011.

- Kristjánsson, K., Hoe meet je professionele karakterontwikkeling, in: Sanderse, W. en J. Kole (red.), *Karakter - Deugden voor professionals*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, pp. 167-183.
- Kroeze, R., *Een kwestie van politieke moraliteit – Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940*, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2013.
- Lange, F. de, Welke levens redden we in coronatijd en welke niet?, in: *Trouw* online, 9 mei 2020.
- Lange, S.L. de, en J. Zuure (red.), *Woest - De kracht van verontwaardiging*, Amsterdam University Press/ Rob, Amsterdam, 2018.
- Lehning, P.B., *Beleid op niveau*, Boom, Amsterdam, 1991 (oratie).
- Lehning, P.B., *John Rawls – An introduction*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Lehning, P.B., John Rawls – De laatste linkse filosoof, in: *De Groene Amsterdammer*, 16 juni 2001.
- Lehning, P.B., John Rawls, in: Beus, J. de, en F. Vuijsje (red.), *Politieke economie*, Het Spectrum, Utrecht, 1987, pp. 256-284.
- Lehning, P.B., John Rawls, in: *Intermediair*, 15 aug. 1986, pp.49-59.
- Lehning, P.B., Politiek liberalisme en burgerschap, in: Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2002, pp. 87-103.
- Lehning, P.B., *Rawls*, Lemniscaat, Rotterdam, 2009.
- Lehning, P.B., Rawls' rechtvaardigheidstheorie, in: *Krisis*, 1989, pp. 58-68.
- Lievers, M., John Rawls – Filosoof van de rechtvaardigheid, in: *NRC Handelsblad*, 26 nov. 2002.
- Lindemans, J.F., Methode en interpretatie van het oorspronkelijk contract, in: Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2002, pp. 53-70.
- Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Socialtechnologie*, Suhrkamp, Frankfurt a. Main, 1971, pp. 101-142.
- Luyendijk, J., *Dit kan niet waar zijn – Onder bankiers*, Uitgeverij Atlas/ Contact, Amsterdam, 2017.
- Mertens, Th., Mensenrechten en internationale rechtvaardigheid bij Rawls, in: Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2002, pp. 131-145.
- Mikhail, J., Rawls' Concept of Reflective Equilibrium and its Original Function in a Theorie of Justice, in: *Washington University Jurisprudence Review*, vol. 3, 2011, no. 1, pp.1-30.
- Molenbeek, M. en C. Aalberts, *U draait en u bent niet eerlijk – Spindoctoring in politiek Den Haag*, Sdu, Den Haag, 2010.
- Moody, H.R., *Ethics in an ageing society*, John Hopkins UP, Baltimore, 1992.
- Motké, S., *Camiel – Opkomst en ondergang van een zondagskind*, Prometheus, Amsterdam, 2019.
- NIVRA, *Verordening gedragscode, registeraccountant*, Pub. L. No. Artikel A-100.4.
- Nozick, R., *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, New York, 1974.
- Nussbaum, M., *The fragility of goodness*, Cambridge UP, Cambridge, 1986.
- Nussbaum, M., *Woede en vergeving*, Ambo Anthos, Baarn, 2016.
- Parlementaire ondervragingscommissie belastingtoeslagen, *Ongekend onrecht*, Eindverslag, Den Haag, december 2020.
- Parsons, W., *Public Policy*, Edward Elgar, Aldershot, 1995.

Pellemans, A., *Het morele oordeel: verstandige reflectie of het juiste gevoel? - Over de rol van emoties bij morele oordelen*, masterthesis filosofie, Tilburg University, 2012.

Peperstraten, F. van, Jean-Francois Lyotard, in: Doorman, M. en H. Pott (red.), *Filosofen van deze tijd*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005, pp. 237-251.

Pessers, D., *Betere omgangsvormen*, in: Beek, K. en Y. Zonderop (red.), *30 Plannen voor een beter Nederland*, Meulenhoff, Amsterdam, 2006, pp. 201-205.

Pierik, R., *Selectie voor de IC is beter dan loten*, in: *NRC Handelsblad*, 23 juni 2020.

Pollefeyt, D., *Vergeving: een nieuw begin voor dader, slachtoffer en samenleving*, in: *Kultuurleven*, maart 1999, pp. 38-47.

Raes, K., John Rawls: een halve eeuw knutselen aan één theorie, in: Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2002, pp. 11-32.

Rawls, J., *A Study in the Grounds of Ethical Knowledge- Considered with Reference to Judgments on the Moral Worth of Character*, Princeton University, dissertatie, 1950.

Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard UP, Cambridge, 1999 (1971; revised edition).

Rawls, J., *Een theorie van rechtvaardigheid*, Lemniscaat, Rotterdam, 2006.

Rawls, J., *Justice as Fairness – A Restatement*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 2001.

Rawls, J., *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 2000.

Rawls, J., *Outline of a Decision Procedure for Ethics*, in: *The Philosophical Review*, vol. 60, 1951, pp. 177-197.

Rawls, J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1992.

Rawls, J., *The Law of Peoples*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1999.

Rebel, F. (red.), *Basisboek politieke filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018.

Rij, H. van, e.a., *Ethiek in beleid – Waarden wegen met gevoel en verstand*, Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie - Directie Voedsel, Dier en Consument – Cluster ethiek, Den Haag, 2011.

Rijt, J.W. van der, *Hedendaagse deontologie*, in: Hees, M. van, Th. Nys en I. Robeyns (red.), *Basisboek ethiek*, Boom, Amsterdam, 2014/2019, pp. 130-146.

Risse, M., *Global political philosophy*, Palgrave MacMillan, Londen, 2012.

Roumen, T., *Vergeving als een daad van het hart*, in: *Herademing*, september 2015, nr. 89.

Rummens, S., *Discoursethiek*, in: Heysse, T., S. Rummens en R. Tinnevelt, *Habermas – Een inleiding op zijn filosofie van recht en politiek*, Pelckmanns, Kapellen, 2007, pp. 85-102.

Sanderse, W. en J. Kole (red.), *Karakter – Deugden voor professionals*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018.

Sanderse, W., *De heropleving van de deugdethiek*, in: Sanderse, W. en J. Kole (red.), *Karakter - Deugden voor professionals*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, 27-36.

Sanderse, W., *De ontwikkeling van professionele deugden*, in: Sanderse, W. en J. Kole (red.), *Karakter – Deugden voor professionals*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, pp. 155-167.

Scanlon, T.M., *Being realistic about reasons*, Oxford UP, Oxford, 2014.

Scanlon, T.M., *Moral dimensions: permissibility, meaning, blame*, Bellknap Press of the Harvard UP, Cambridge, 2008.

- Scanlon, T.M., *The difficulty of tolerance: essays in political philosophy*, Cambridge UP, New York, 2003.
- Scanlon, T.M., *What we owe to each other*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1998.
- Scanlon, T.M., *Why does inequality matter?*, Oxford UP, Oxford, 2018.
- Scheltema, M., Wetgeving in de responsieve rechtsstaat, in: *RegelMaat*, jrg. 33, 2018, nr. 3, pp. 120-131.
- Schnabel, P., *Rare jaren*, Uitgeverij Business Contact, Amsterdam, 2012.
- Schoorl, J., De neus van Omtzigt, in: *Volkskrant Magazine*, 24 dec. 2020, pp. 61-68.
- Scruton, R., *Kant*, Lemniscaat, Rotterdam, 2001.
- Sen, A., *The Argumentative Indian*, Penguin, Londen, 2005.
- Sen, A., *The Idea of Justice*, Allen Lane, Londen, 2009.
- Sennett, R., *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid*, Uitgeverij Byblos, Amsterdam, 2003.
- Sniekers, Th. en P. Bots, Onopgemerkte, maar brisante zakelijke band, in: *De Limburger*, 9 oktober 2021.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *De goede burger*, SCP, Den Haag, 2005.
- Soeteman, A., Rechten: John Locke en Ronald Dworkin, in: Rebel, F. (red.), *Basisboek politieke filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, pp. 38-51.
- Sommer, M., Ambtelijke helden, in: *De Volkskrant*, 31 januari 2009, p. 35.
- Sommer, M., Het nieuwe liberalisme belooft niet langer vrijheid, het heet dwang, in: *De Volkskrant*, 19 oktober 2019, p. 23.
- Steenvoorde, R., De politieke theologie van John Rawls, in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, jrg. 6, 2015, nr. 2, pp. 24-35.
- Stellinga, M., Toeslagenaffaire: hoe beschamend, in: *NRC Handelsblad*, 18 december 2020.
- Steutel, J.W., *Deugden en morele opvoeding – Een wijsgerig-pedagogische studie*, Boom, Meppel, 1992.
- Stokkom, B. van, N. Doorn & P. van Tongeren (eds.), *Public forgiveness in post-conflict contexts*, Cambridge UP, Cambridge, 2012.
- Stokkom, B. van, *Wat een huffer! – Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*, Boom, Amsterdam, 2010.
- Stokkom, B.A.M. van, De taboeïsering van wraak – Is wraak moreel aanvaardbaar, in: *Justitiële Verkenningen*, jrg. 29, 2003, nr. 5, pp. 46-55.
- Stokkom, B.A.M. van, Onfatsoen is wel een probleem, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 1 april 2011 (online-versie).
- Swaan, A. de, *De mensenmaatschappij*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2007.
- Swaan, A. de, Mededogen, in: *Deugden*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 2000, pp. 21-43.
- Theunisse, M., De onthoudingsregeling voor raadsleden: de onzekerheid houdt aan, in: *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht*, 2020, afl. 8, pp. 481-487.
- Tiggelaar, B., Wat je kan leren van de toeslagenaffaire, in: *NRC Handelsblad*, 23 december 2020.
- Timmerman, P., Contractualisme, in: Hees, M. van, Th. Nys en I. Robeyns (red.), *Basisboek ethiek*, Boom, Amsterdam, 2014, pp. 162-179.
- Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2012 (2002).

- Tinnevelt, R., Rechtvaardigheid: Aristoteles en John Rawls, in: Rebel, F. (red.), *Basisboek politieke filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, pp. 10-24.
- Tjeenk Willink, H., *Groter denken, kleiner doen – Een oproep*, Prometheus, Amsterdam, 2018.
- Tongeren, P. van (red.), *Is vergeving mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van vergeving, vooral in verband met oorlogsmisdaden*, Damon, Leende, 2000.
- Tongeren, P. van, *Deugdelijk leven: Een inleiding in de deugdethiek*, SUN, Nijmegen, 2003/ 2008.
- Tongeren, P. van, Deugden over het goede leven door de eeuwen heen – Een kort overzicht van de lange geschiedenis van de deugdenethiek, in: Sanderse, W. en J. Kole (red.), *Karakter – Deugden voor professionals*, ISVW Uitgevers, Leusden, 2018, pp. 15-27.
- Tongeren, P. van, Ten geleide: vergeving, in: *Wijsgerig Perspectief*, 2014, nr. 1.
- Tonkens, E., J. Uitermark en M. Ham (red.), *Handboek moraliseren – Burgerschap en ongedeelde moraal*, Van Gennep, Amsterdam, 2006.
- Tonkens, E., *Spugen op kleine leiders – Tien kortsluitingen in een opgewonden samenleving*, Van Gennep, Amsterdam, 2009.
- Treviño, L. K., N.A. den Nieuwenboer & J.J. Kish-Gephart, (Un)ethical behavior in organizations, in: *Annual Review of Psychology*, vol. 65, 2014, pp. 635-660.
- Vandenbroucke, F., Een theorie over sociale rechtvaardigheid, in: Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2002, pp. 32-53.
- Veld, R. in 't, Nurten Albayrak buiten haar schuld in ongenade, in: *NRC Handelsblad*, 26 juni 2012.
- Vergoossen R.G.A. & Van Beest F., Beschikbaarheid en kwaliteit van het bestuursverslag van grote en middelgrote rechtspersonen, in: *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, mei/juni 2019, pp. 139-147.
- Verschraegen, G., Waar ligt de grens van tolerantie?, in: Tinnevelt, R. en G. Verschraegen (red.), *Rawls – Een inleiding in zijn werk*, Pelckmans/ Klement, Kapellen, 2002, pp. 103-117.
- Voerman, G., De onstuitbare opmars van het private in de politiek, in: Renders, H. en G. Voerman (red.), *Privé in de politiek biografie*, Boom, Amsterdam, 2007, pp. 15-23.
- Voermans, W., *Het verhaal van de Grondwet*, Prometheus, Amsterdam, 2019.
- Vos, M. de, Alsof leven een vorm van binnenhalen is, in: *NRC Handelsblad*, 6 juli 2020.
- Vos, P., *De troost van het ogenblik: Kierkegaard over God en het lijden*, Ten Have, Baarn, 2002.
- Widdershoven, G., *Ethiek in de kliniek*, Boom, Meppel, 2000.
- Wit, E., John Rawls – Een theorie van rechtvaardigheid, Humanistische Canon.
- Witteveen, W., De retoriek van een onpartijdige waarnemer, in: *De Academische Boekengids*, sept. 2010, pp. 3-5.
- Witteveen, W., *De wet als kunstwerk*, Boom, Amsterdam, 2014.
- WRR, *Waarden, normen en de last van gedrag*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2003.
- Zeeman, M., Filosoof John Rawls gaf het sociale contract actuele vorm, in: *De Volkskrant*, 27 nov. 2002.
- Zouridis, S. en B. van der Vorm, *Omwille van geloofwaardigheid - Een verkennend onderzoek naar knelpunten en oplossingen bij integriteitsonderzoek in Nederland*, Tilburg University, 2013.
- Zouridis, S., *De institutionele crisis van de rechtsstaat*, Boom Uitgevers, Den Haag, 2019.

Nationale Ombudsman, *Behoorlijkheidswijzer*, Den Haag, juni 2019.
Bakker, A.L., R.G. van Os en I. Klaassen, *Raadsonderzoek langlopende dossiers*, Necker van Naem, 2021.
Boogers, M., S. van Zuydam en L. van Ostaaijen, *Lokale bestuursculturen, regionale verschillen? - Verkennend onderzoek naar kenmerken van lokale bestuurscultuur en regionale bestuursculturen*, Tilburg University, Tilburg, april 2021.
Elzinga, D.J., Integriteitstoets van wethouders is riskant, in: *De Gemeentestem*, 2014, nr. 33.
Frissen, P.H.A., M. Schulz en M. Huiting, *Vorm geven aan verschil – Van dualisme naar pluralisme in de lokale politiek*, NSOB, Den Haag, 2020.
Frissen, P., M. Schulz e.a., *Patronen van politiek – De Arnhemse bestuurscultuur in meervoud*, NSOB, Den Haag, 2017.
Frissen, P.H.A. en M. Schulz, *Verkenning politiek-bestuurlijke conflicten en onvrede gemeente Ermelo*, Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, Den Haag, 2020.
Ministerie van BZK, *Handleiding integriteitsscans integriteit voor kandidaat-bestuurders*, Den Haag, 2019.
Versteden, C.J.N., *Belangenverstrengeling bij besluitvorming in de raad, Roermond*, 10 jan. 2012 (ook in *De Gemeentestem*).
Versteden, C.J.N., *De nieuwe bepalingen in Gemeentewet en Provinciewet inzake de zorg voor bestuurlijke integriteit: een zorgplicht tevens zorgelijke plicht?*, in: *De Gemeentestem*, 2014, nr. 40.
Versteden, C.J.N., *Notitie ten behoeve van de leden van de gemeenteraad van Nunspeet inzake de deelname van raadsleden aan stemmingen*, 15 juni 2017.
Versteden, C.J.N., *Onderzoeksrapport gemeente Voerendaal inzake mogelijke ambtelijke belangenverstrengeling bij het project-Dammerich*, Voerendaal, 2009.

De auteur

Prof.dr. A. (Arno) F. A. Korsten studeerde westerse sociologie aan de KU Nijmegen (1965-1971). Was werkzaam op een Nijmeegs instituut voor opdrachtresearch (ITS; 1973-1980) en daarna op het Instituut voor Politicologie van de KU Nijmegen (1980-1987). Is emeritus hoogleraar bedrijfs- en bestuurswetenschappen, in het bijzonder bestuurskunde aan de Open Universiteit (1987-2013) en emeritus hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Maastricht (faculteit rechtsgeleerdheid; 1991-2013). Zijn hoogleraarschappen omvatten de periode 1987-2019. In de jaren 2012-2018 honorair hoogleraar Grondslagen en methoden van het recht aan de UM.

Voormalig lid van de Raad voor het openbaar bestuur (ROB). Lid van Verdienste van de Vereniging voor Bestuurskunde (2004).

Was informateur in drie gemeenten, lid van raden van toezicht (geestelijke gezondheidszorg, middelbaar beroepsonderwijs), en participeerde in visitatiecommissies ter beoordeling van gemeenten (Groningen), provincies (Zeeland en Limburg), Vlaamse steden en opleidingen in het hbo en wo. Was voorzitter van de visitatiecommissie voor bachelor-master opleidingen in de politieke wetenschappen aan vier Vlaamse universiteiten. Voerde second opinions uit op integriteitsrapporten.

Was ook lid van de jury ter beoordeling van kwaliteitsrijke oeuvres op het vlak van de overheid, zoals de J.A. van Kemenadeprijs en de L.J. van de Spiegelprijs. Schreef tal van boeken en artikelen. Laatste boek: *Tien jaar in het Torentje - premier Mark Rutte* (Boom, 2021).

Dank

Met dank aan Lau Engels (pastor), Hub. Gielissen (internationaal diplomaat) en Paul Koppers (kunstenaar, ex-leraar) voor commentaar op een eerdere versie.

Bijlage

Jürgen Habermas werd in 1929 in Düsseldorf geboren, groeide op in Gummersbach, deed tijdens zijn studie door Duitsland enkele universiteitsteden aan, waaronder Bonn, had ankerplaatsen waar hij werkte - zoals in Frankfurt am Main en Steinbach am Taunus - maar Starnberg aan de Starnberger See, ten zuiden van München gelegen, is zijn Heimat geworden. Hij werd een *world player* in de wetenschap.. Veel werk is vertaald in het Engels. Maar ook al was hij een bereisd man, hij woonde uiteindelijk de langste tijd in 'dass unmondäne Ort Starnberg', een woonplaats die bekend is omdat er meer mensen woonden die hun sporen verdienden in de wereld van cultuur, literatuur en wetenschap. Hij woonde in 1973 in Starnberg, ten zuiden van München, maar ook nog in 2020.

Habermas was enige tijd assistent van Max Horkheimer, die hoogleraar was in Frankfurt am Main. Horkheimer zou niet zijn promotor worden van de Habilitationsschrift ('Strukturwandel der Oeffentlichkeit') maar dat werd Wolfgang Abendroth. Later zou Habermas overigens de Horkheimer-leerstoel in Frankfurt bezetten.

Habermas werd in de voetsporen van Adorno en Horkheimer een tijd het gezicht van de rond 1968 populaire Frankfurter Schule maar hij was niet onkritisch naar het gedrag van studenten die dweepten met die denkers.

Habermas is na 1960 uitgegroeid tot een erkende geleerde, een gigant die een omvangrijk oeuvre op zijn naam heeft staan. Zijn werk is in de hele wereld bekend geworden. Hij gaf in tal van landen lezingen voor toonaangevende gezelschappen en colleges aan universiteiten, Hij was op tal van plekken gasthoogleraar en verwierf prestigieuze prijzen in landen als onder meer Duitsland, Nederland, Denemarken, Noorwegen, Ierland, Verenigde Staten, Japan. Hij is volop gelauwerd. Ik tel al snel vijftien prijzen, waaronder de toekenning in 2013 van de Erasmusprijs. Hoewel Habermas geen begenadigd communicator is, geen flamboyant type en geen tv-persoonlijkheid, voerde hij debatten met andere gewichtige filosofen als John Rawls en met politici als de Franse president Macron en de voorzitter van de Europese Raad Van Rompuy. Habermas was in zijn jonge jaren, na zijn afstuderen, enkele jaren journalist. Ook later schreef hij met regelmaat artikelen in dagbladen over actuele thema's zoals de toekomst van de Europese Unie. Habermas is getrouwd, heeft drie kinderen (Tilman, Rebekka, Judith) waarvan er twee hoogleraar werden.